

ГРОМАДСЬКИЙ ПРОЕКТ
«Безпека України:
геополітичний вимір»

Криза в Україні: зони ураження

Погляд соціологів

Київ
ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»
2010

УДК 338.124.4(477)
ББК 65.9(4Укр)2
Ш95

Редакційна рада серії:

Б.І.Олійник, Д.В.Табачник, І.В.Алексеев,
С.Р.Гриневецький, А.І.Дмитрієв, Г.К.Крючков

Видання громадського проекту «Безпека України: геополітичний вимір» виходять за сприяння парламентського міжфракційного депутатського об'єднання «Анти-НАТО» українською та російською мовами.

Ш95 Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів —
К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. — 104 с.
ISBN 978-966-1645-33-1

Автори видання – вчені Інституту соціології НАН України зазначають, що світова фінансово-економічна криза наклалася на затяжну системну кризу українського суспільства, а поєднання внутрішніх проблем із глобальними створило загрозливу ситуацію для суверенітету держави. Аналізуючи прояви кризових явищ у різних секторах соціального простору, науковці показують, які ризики і загрози національній безпеці там виникають, що необхідно зробити для їх подолання і які ресурси для цього має суспільство.

Видання розраховане на широкі кола читачів.

УДК 338.124.4(477)
ББК 65.9(4Укр)2

- © М.О.Шульга, 2010
- © А.О.Зоткін, 2010
- © О.Г.Злобіна, 2010
- © О.С.Резнік, 2010
- © Н.Л.Бойко, 2010
- © М.А.Паращевін, 2010
- © ТОВ «Друкарня «Бізнес-поліграф», 2010

ISBN 978-966-1645-33-1

ВСТУП

Суспільні кризи обрушуються на соціуми так само несподівано, як і хвороби на людину. Здається, все йде добре, все складається чудово – людина відчуває себе здоровою, вона сповнена планів і оптимізму. Але виявляється, що десь усередині організму таїться хвороба, приховано розвивається і раптом несподівано й різко дає про себе знати. Причому всі люди, і кожна людина окремо, знають, як не припуститися хвороби – що треба стежити за своїм здоров'ям, що не можна переохолоджуватися, переїдати, що треба займатися фізкультурою, частіше бувати на свіжому повітрі, більше відпочивати тощо. І все ж хвороба до людини завжди приходиться раптово. А вірогідність прояву непередбачуваних потрясінь у суспільстві, побудованому на ринкових відносинах, тобто на відносинах, що в принципі заперечують свідоме регулювання, цілеспрямоване втручання людини в характер соціальних зв'язків, набагато й набагато більша.

Криза, що розпочинається у певній країні, дезорганізуватиме систему відносин насамперед у цьому суспільстві. Але значно більшою загрозою стають світові кризи, які паралізують цілі континенти. Якщо за локальних криз є якась надія на допомогу, підтримку близьких і дальніх сусідів, то у разі глобальної кризи ситуація стає дуже небезпечною.

В чому особливості нинішньої кризи в Україні? Які загрози вона створює для суспільства в цілому, для окремих сфер народного господарства, для соціальних інститутів, у тому числі й для держави, для окремих гілок влади? Як

виявляється криза у сфері політики, на регіональному рівні, у сфері інтернет-комунікацій, в конфесійних співтовариствах? Як проходить пристосування людей і організацій до кризи? Які моделі виживання формуються і які з них уже отримали помітне розповсюдження? Які ресурси для подолання кризи є в українському суспільстві, його культурі, в людському потенціалі?

Коло цих питань підіймається в даній роботі. Одні з них аналізуються глибоко і детально, інші представлені в постановочному плані з метою привернення уваги громадськості, експертів, дослідників.

Специфічною рисою прояву світової соціально-економічної кризи в Україні є те, що вона наклалася на затьяжну системну кризу українського суспільства. Тривала внутрішня криза на різних етапах виражалася в різних формах – то як енергетична, то як бензинова, то як газова, то як цукрова і т.п. Але ці кризи постійно супроводжувала політична і моральна криза суспільства. Поєднання внутрішніх криз з глобальною створило таку загрозливу ситуацію, коли під питанням постає суверенітет держави.

Поточну кризу з різних сторін аналізували численні автори. Дана книга підготовлена вченими Інституту соціології НАН України. В чому відмінність даної роботи від інших? Вона полягає передусім у тому, що автори видання висловлюють свої міркування про кризу, спираючись на думки різних груп населення, які їм удалося в узагальненому вигляді отримати в процесі емпіричного соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України в квітні-травні 2009 року. Завдяки цьому автори показують більш достовірну картину стану суспільної свідомості, настроїв різних суспільних груп, їх ставлення до кризи. В роботі розглядаються особистісні реакції на умови життя, що кардинально змінилися, показані різні рівні адаптованості населення до кризових соціальних умов.

Суб'єктивний відтінок сприйняття життя, як показує аналіз, значною мірою залежить від активної або пасивної позиції людини в соціальному середовищі, а також від того, як людина бачить своє майбутнє.

Вивчаючи способи пристосування людей до кризових умов, автори виділяють пасивні й активні моделі адаптації, показують, в чому їх відмінності, розкривають демографічні, соціальні й психологічні особливості соціальних суб'єктів. Зокрема, один з розділів книги присвячений ролі інформаційно-комунікативних технологій, які можуть виступати засобом реалізації як активної моделі адаптації до кризи, так і пасивної. В першому випадку інтернет-простір виступає тим середовищем, через яке і безпосередньо в якому людина може знайти собі роботу, знайти способи самореалізації. В іншому випадку це ж віртуальне середовище може виступати і засобом пасивного пристосування до кризи – спілкування в інтернет-співтоваристві, прослуховування музики, проглядання фільмів, читання художньої літератури, газет і т.п.

Можна припустити, що в умовах кризи люди звертатимуться до релігії як засобу втіхи, способу психологічного пом'якшення впливу труднощів, які навалилися на них, можна вважати, що збільшиться кількість людей, котрі прагнуть увійти до релігійних общин і там знайти різносторонню підтримку. Проте насправді все виявляється не так, як можна було б припускати. У виданні проаналізована участь в релігійному житті жінок і чоловіків, представників різних вікових груп.

Аналізуючи прояв кризових явищ в різних секторах соціального простору, автори показують, які ризики і і загрози національній безпеці там виникають, що необхідно зробити для їх подолання.

Вступ і перший розділ підготовлений доктором соціологічних наук М.О.Шульгою, другий розділ –

кандидатом соціологічних наук А.О.Зоткіним, третій – доктором соціологічних наук О.Г.Злобіною, четвертий — кандидатом соціологічних наук О.С.Резніком, п'ятий — кандидатом соціологічних наук Н.Л.Бойко і шостий розділ – кандидатом соціологічних наук М.А.Паращевіним.

КРИЗА ЯК ЗАГРОЗА СУСПІЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ

Микола ШУЛЬГА,
доктор соціологічних наук, заступник директора
Інституту соціології НАН України

Криза стала головною проблемою не тільки для політиків, державних службовців, політологів, соціологів, але й для більшості простих громадян у 2008 – 2009 роках. Вона торкнулася різною мірою, різними сторонами всіх сфер українського суспільства, усіх соціальних груп, усіх сімей і практично кожної особи.

Правда, тема кризи, по суті, не зникала з українського політичного дискурсу у всі роки незалежності. Протягом усього цього періоду країна по черзі і водночас переживала економічну, політичну, соціальну, демографічну, екологічну, духовну, моральну, ціннісну кризи. До криз в Україні за цей час настільки звикли, що в ЗМІ, в публічній риторичній термін «криза» то приглушувався, то підіймався до крещендо. Хоча українські соціологи про кризовий стан українського суспільства писали постійно вже півтора десятиріччя. Внутрішня системна криза в Україні не була подолана до початку поточної світової фінансово-економічної кризи. В повсякденному житті це постійно давало про себе знати через череду технологічних аварій і природних бід – вихід із ладу опалювальних систем цілих міст, вибухи газу в житлових будинках з численними жертвами, масштабні лісові пожежі, руйнівні повені, періодичні спалахи епіdemій у санаторіях, будинках відпочинку і дитячих установах тощо. На шляхах країни щорічно гинуло удвічі більше людей, ніж у трьохсотмільйонних Сполучених Штатах Америки. Доволі часто у більш узагальненій формі говорили про енергетичну, бензинову, газову, цукрову кризи, про кризи

у сфері машинобудування, легкої промисловості, медицини, освіти, культури, спорту.

Точки зору про перебування суспільства у стані перманентної кризи дотримувалися багато політологів, юристів, економістів, етиків. Наприклад, Олександр Дергачов відзначав, що «особливість України в тому, що вона з моменту своєї незалежності ніколи не знала некризового стану. Всі ці 18 років ми переживаємо різні види криз: економічну, елітну, політичну... Ще не траплялося на нашому шляху такого, коли ми б могли сказати: це нормальний стан, тому нам нема з чим порівнювати. Все це говорить лише про те, що наша країна переживає перманентну кризу, оскільки декларувалось одне, а реально будувалось інше» (1).

Терміном «криза суспільства» позначають момент, коли модель функціонування суспільства дає серйозні збої, що ведуть до руйнування всієї системи, коли неможливе відтворення соціальної системи на колишніх принципах, коли руйнується усталена організація життя суспільства. Кризи можуть проявлятися і як системні, і як часткові – кризи окремих підсистем. Часткові кризи істотно впливають на стан усієї суспільної системи, але далеко не завжди ведуть до її зміни. Дослідники звертають увагу на те, що процеси розгортання етапів соціальних криз вивчені погано, як правило, увага зосереджується або на причинах виникнення кризи і /або на змінах, до яких вона приведе. Сама ж криза за традицією вважається переходом, стрибком, «чорним ящиком», у якого відоме лише те, що на вході і виході (2).

Поки що мало конструктивного для пояснення ситуації кризи дає і синергетика, яка розглядає стрибок як стан одночасного, паралельного руйнування старого і творення нового. Алесхемаєдужеагальноюічастомалопродуктивною для аналізу кризи в конкретному суспільстві. Сьогодні ми стали свідками і учасниками довготривалої системної соціальної кризи, для якої характерне розгортання по

всьому фронту руйнівних процесів і зовсім малопомітними є нові, продуктивні тенденції. Такий стан деякі автори пояснюють тим, що «процес руйнування старої системи може випередити протилежний процес так, що на якийсь час людина виявляється серед соціальних руїн і не має у своєму розпорядженні нічого, окрім цих руїн», – пише Л.Бляхер (2).

Нинішню світову кризу аналітики визначають як фінансово-економічну і хронологічно ведуть її відлік з літа, а в Україні – з осені 2008 року. Правда, в українській владі спочатку була інша думка, і вона намагалася заспокоїти своїх співгромадян запевненнями, що кризи у нас немає, що це лихо нас минуло, оскільки у нас інша, ніж у промислово розвинутих державах, економічна структура і що ми слабо інтегровані у світову господарську систему. Пригадаймо виступ прем'єр-міністра Ю.Тимошенко на засіданні Кабінету міністрів у жовтні 2008 року, де вона заявила, що «на сьогоднішній день прояву світової фінансової кризи в Україні ні в яких жорстких формах не існує» (3). Та й про її закінчення прем'єр-міністр поквапилася оголосити ще в липні 2009 року: «Україна почала поступово виходити з економічної кризи» (4). На жаль, кризові явища в українському суспільстві, у тому числі і у фінансах, і в економіці, не говорячи вже про політику і мораль, ще не тільки продовжуються, але у ряді сфер ще не досягли дна.

Специфіка нинішньої світової кризи полягає в тому, що багато дослідників її розглядають не як чергову кризу в рамках капіталістичних відносин, а як кризу всієї цієї системи. «Є підстави думати, – пише Г.Кнабе, – що криза, яка відбувається, виходить далеко за рамки фінансів і економіки, що в ній знайшла вираження вичерпаність тієї цивілізації, в якій ми жили в другій половині ХХ століття, а при більш глибокому погляді і значно довше» (5). Така характеристика світової кризи стає додатковою несприятливою умовою

для подолання численних проблем, що нагромадилися в українському суспільстві. Вже двадцять років воно знаходиться в стані транзиту без чітко позначеного кінцевого пункту. Кожна з численних політичних еліт агітує за свої цінності, закликає маси йти в напрямі нею позначеного орієнтиру. З цих напрямів ніяк не складається загальний для всього суспільства азимут руху. І якщо й раніше в нашому суспільстві не було знайдено консенсусу щодо подальшого вектора розвитку країни, то в умовах все більш виразного звучання в світовій спільноті тривоги про вичерпання ресурсу сучасного капіталізму і певної розгубленості щодо визначення варіантів майбутнього завдання вибору нами власних перспектив ще більше ускладнюється. Хоча, з іншого боку, можливо, історія дає нам шанс відразу влитися в світовий мейнстрім без хворобливої відмови від накопиченого соціального комфорту, оскільки його у нас зараз просто немає.

Але влитися в загальне русло майбутнього руху України можна тільки будучи сучасним суспільним суб'єктом, що характеризується економікою, заснованою на передових технологіях, високою загальною і затребуваною часом професійною підготовкою населення, відлагодженою демократичною системою влади, консенсусом еліт, консолідованими соціальними, регіональними, етнічними, мовними, релігійними, ціннісними групами. А такий стан суспільства досягається багаторічною узгодженою цілеспрямованою роботою всіх його груп. І тут перед нами знову постає питання, як налагодити такий соціальний порядок у суспільстві.

А поки що важко визначити, як довго буде продовжуватися нинішня криза. Якщо судити по самовідчуттю наших респондентів, то хоча вони й відчули на собі її негативні наслідки, все ж таки в квітні 2009 року, коли проводилося опитування, багато хто ще не усвідомлював

масштабність кризи і її загроз особисто для себе. Тому вкрай важливо розглядати дані соціопитувань, заснованих на особистісному сприйнятті соціальних процесів, в контексті інших показників: стан економіки, політики, культури, соціальної сфери. У такому разі ми можемо давати більш тверезий соціальний діагноз, не прикрашаючи реальний стан справ і не впадаючи в алармізм.

Незважаючи на обнадійливі заяви деяких посадовців, факти свідчать про те, що можна говорити не про досягнення дна кризи, а лише про уповільнення темпів скорочення економічної активності. Учасники Першого міжнародного щорічного форуму з питань економічного розвитку України, що відбувся в жовтні 2009 року у Вашингтоні, прийшли до висновку, що падіння ВВП в поточному році складе близько 14% (6). Фахівці зазначали, що навіть при середньорічному падінні ВВП в 2009 році на 8% його обсяг складатиме лише 68% до рівня 1990 року (7).

Криза нерівномірно уразила галузі народного господарства. Найбільш стійким виявилось сільське господарство – в ньому обсяги виробництва практично не скоротилися. А одна з найуразливіших галузей – будівництво, де обсяги виробництва в січні-вересні 2009-го знизилися на 52% порівняно з відповідним періодом 2008 року.

Вихід з економічної кризи буде для України важким. Якщо не вжити кардинальних заходів щодо зміни принципів управління, а економіка не перейде на новітні технології, країна все більше й більше відставатиме від промислово розвинутих держав. Грунтуючись на прогнозі Мінекономіки України, доктор економічних наук А.Ревенко зробив песимістичний і оптимістичний прогнози зростання ВВП України на найближчі десятиріччя. За песимістичним сценарієм до 2020 року наш ВВП складатиме всього лише на 1,1% більше, ніж у 1990 році, а за оптимістичним – на 17,8%.

Але при цьому слід урахувати, що світовий ВВП до 2008 -го вже виріс на 38-40% порівняно з 1990 роком (7).

До речі, наше наростаюче відставання від інших країн відчувають на своєму практичному досвіді багато простих громадян України. На питання: «Якщо подумати про можливі зміни у нашій країні років за десять, то що, на Вашу думку, найбільш вірогідно: Країна наздожене в економічному рівні розвинуті країни?» 54 % з них відповіли «маловірогідно» і ще 20% – «зовсім не вірогідно».

Українським політикам, державним службовцям і вченим слід реалістично оцінювати стан нашої економіки, народного господарства, рівень життя населення серед країн світу. Ми вже не тільки втратили ті позиції, за якими випереджали інші країни, але й відстали навіть від своїх найближчих сусідів, від колишніх радянських республік. У 1990 році ВВП на душу населення в Україні був вищим за середньосвітові показники на 11%. Але вже в 2006 році цей показник в Україні складав 6224 долари, що на 33% нижче від середньосвітових показників (9316 дол). Стосовно деяких інших країн це було так: Колумбія – 6381 дол., Куба – 6876, Білорусь – 9737, Казахстан – 9832, Росія – 13205 дол. (7).

До речі, серед країн Європи за рівнем ВВП на душу населення Україна займає одне з нижніх місць і випереджає за цим показником лише Молдову і Албанію (8).

Наше опитування зафіксувало реакцію населення на кризові явища станом на квітень 2009 року. На жаль, негативні процеси в економіці і соціальній сфері наростали і в подальші місяці. Так, протягом січня-вересня 2009 року роздрібна торгівля скоротилася на 21% порівняно з відповідним періодом 2008 року, що свідчить про падіння життєвого рівня населення.

Розгортання світової фінансово-економічної кризи створило додаткові проблеми для українських громадян. Як

приклад можна взяти падіння курсу американського долара по відношенню до інших валют, наслідком чого є знецінення заощаджень багатьох людей, які берегли свої накопичення в цій валюті в банках або вдома. З іншого боку, не менші втрати і в тих, хто мав внески в гривнях – падіння курсу гривні (навіть до долара, що став легшим стосовно інших валют) з 4,9 влітку 2008 року до 9,5 за один долар у березні 2009-го майже наполовину знецінило їхні заощадження. До того ж, як перші, так і другі виявилися жертвами розорення банків, заморожування депозитів.

У зв'язку з різким погіршенням умов життя українських громадян у 2009 році виникає небезпека міфологізації 2005-2007 років як періоду «хорошого життя». Насправді у нас ще не було економічної стабільності і стерпного рівня життя. Був невеликий період деякого полегшення, незначного поліпшення фінансового стану сімей усіх соціальних прошарків, зниження рівня тривожності населення. Значна частина з того, що сприймалося як підвищення життєвого рівня, трималося на кредитах, які стали доступними саме в 2005-2007 рр. Але все це відбувалося в рамках системної кризи суспільства, в яку воно потрапило ще на початку 90-х років минулого століття.

Світова фінансово-економічна криза допомогла розвіяти ілюзію наступаючого матеріального благополуччя, прискорила протверезіння легкодумних і безвідповідальних кредиторів. Це ж потрясіння черговий раз вказало на деформованість, асиметричність деградуючої української економіки. Тільки кілька галузей – металургія, хімія, сільське господарство – виробляли продукцію, затребувану на світовому ринку: різні види металопродукції, добрива, зерно, соняшник і олію. На цьому, по суті, список і закінчувався.

Коли попит на цю продукцію впав, черговий раз розкрилося все убожество, деформованість і абсурдність нашої економіки. В ній зберігається тяжіння до най-

примітивніших і руйнівних форм економічної діяльності – бартерних операцій, тіньових схем.

За оцінками Мінекономіки України, тіньовий сектор у першому півріччі 2009 року знову зріс і складає 36% ВВП. І це найскромніша оцінка. За даними ж Рахункової палати України, у вересні 2009 року частка тіньового обороту перевищила 40%, а Світовий банк дотримується думки, що «в тіні» знаходиться 50% української еконо-міки (9).

Економічна і фінансова криза, що охопила більшість країн світу, спровокувала в Україні загострення давніх проблем не тільки в економіці, але й у всіх сферах суспільства. Результуюча цих негативних процесів на рівні особи виявляється у переході в стан депривації. Останнє розглядається як скорочення задоволення потреб, що стали вже звичними для людини. Йдеться не про одиничні випадки відмови особи від споживання певних благ, а про перехід на новий, збіднений спосіб життя. Вже на момент нашого опитування, тобто на квітень 2009 року, респонденти розтратили свої резерви, і 51,5% заявили, що криза для них виявилася в тому, що вони скоротили споживання продуктів харчування, а 62% – зменшили покупки одягу, взуття, інших речей.

Населення нашої країни явище депривації переживає по-іншому, ніж у благополучних країнах. Це пов'язано з мобілізованою, живою пам'яттю про нестатки і біди, яких люди зазнали в минулому, адже і в свідченнях наших літніх співвітчизників, і в сімейних переказах ще зберігається живе уявлення про подібні періоди. Мобілізована пам'ять про нестатки, злидні і прикрощі до певної міри пом'якшує сприйняття актуальних обмежень.

Крім того, відтворювання кризових явищ, соціальна маргіналізація, хаотизація життя в державі протягом багатьох років формує в суспільстві специфічний стан

звикання населення до такого образу, такої картини соціального життя.

Люди поступово звикають до чергового скорочення рівня життя, як вони звикають до розбитих доріг і неосвітлених вулиць, відсутності в квартирі гарячої води, до непрацюючого ліфта, незасіяних полів, до чоловіків (та й жінок), які щодня пиячать. Звикають до бруду в під'їздах, грубощів на пошті і в пенсійному фонді, звикають до безправ'я, необов'язковості, брехні. Звикають до парадоксів життя, коли Конституція проголошує Україну соціальною державою, а повсякденна практика пересічного українського громадянина переконує його в необхідності платити за все – за навчання дітей у школі, вузі, в аспірантурі, за відвідини поліклінік і лікарень.

Звичайно, не можна феномен звикання зводити тільки до негативних соціальних явищ. Звикання є тільки механізмом адаптації до нових умов і способу життя. А його змістовне наповнення, до речі, як і форми соціального виживання, залежать від глибинних моделей культури народу, від його традицій організації життя, у тому числі й повсякденного. Наприклад, більшості японців, які опинилися в скрутних умовах реформ останньої третини XIX сторіччя, були властиві, за словами російського урядовця і письменника В.В.Крестовського, який відвідав Японію в 1880-1881 рр., «тверезо-трудова, охайна бідність, при якій народ не опускає рук, не жебракує, не пиячить, а тільки працює більше, ніж раніше, переносячи з бадьорим духом свою важку економічну кризу»(10).

Феномен звикання тримається на традиції терпіння, покори і він, як правило, в нашому суспільстві, в нашій культурі співіснує з феноменом виживання. Останнє є специфічним способом життєдіяльності, що спирається на вкрай низькі життєві ресурси. В умовах дефіциту життєвих ресурсів людина спрямовує, концентрує наявний

у неї потенціал на задоволення безпосередніх, базових потреб – у їжі, одязі, утриманні житла, і відмовляється від усіх інших. Вся життєдіяльність людини зосереджена навколо того, щоб відтворити себе фізично і допомогти це зробити своїм близьким, щоб задовольнити найпростіші, найнеобхідніші соціальні потреби. Тобто вона не може, у неї немає можливості задовольняти інші потреби, передусім культурні, дозвілєві, креативні, пізнавальні, потреби у повноцінній підтримці і відтворенні здоров'я.

Людина організує в таких умовах своє життя як очікування: зараз домогтися лише елементарного відтворення життя, а потім уже можна буде повнокровно розвиватися. Виживання – це відкладання задоволення своїх потреб, важливих вчинків, дій на майбутнє. Життя у цих обставинах ніби консервується, воно спрощується, із багатогранного перетворюється у площинне. Виживання як спосіб життя в кінцевому підсумку може бути визначене як організація життя особистості в умовах край обмежених ресурсів, коли всі форми активності спрямовані на самозбереження.

В ситуації виживання всі елементи внутрішньої структури особи ревізуються, оскільки цілі, орієнтації, установки, норми, стандарти, зразки більш благополучного етапу життя тут стають чужорідними, вони не діють, точніше не спрацьовують. Колишні життєві значення стають неадекватними реаліям, звичний обсяг потреб скорочується. Звичні, буденні варіанти поведінки, що давали результат раніше, стають ризикованими, позитивні результати соціальних ходів, заснованих на колишній логіці, ніяк не гарантуються. Деякі люди починають розуміти неефективність своїх установок, хоча ще й не можуть виробити нових. Їхня власна поведінка, що не досягає соціальних очікувань, формує у них внутрішній дискомфорт, високу тривожність. Інші не усвідомлюють невідповідність

своїх внутрішніх орієнтацій новим зовнішнім обставинам. Елементи їхньої особистісної структури є відповіддю, віддзеркаленням того соціального світу, якого вже немає. Невідповідність їхніх схем поведінки практиці теж викликає невдоволення і дискомфорт.

Раніше стабільна, відносно стійка система соціальних відносин особистості руйнується. Її позиції в суспільстві стають менш виразними, розмитими. Вона втрачає опори для самоідентифікації.

В умовах виживання поведінка особи не може будуватися на основі її життєвої стратегії, оскільки для цього у людини немає ніяких ресурсів: матеріальних, соціальних, психологічних. Обмеженість ресурсів особи скорочує варіанти її життєвих виборів. Її соціальна поведінка обмежується короткими життєвими проектами, які базуються на безпосередніх можливостях. «Короткі життєві проекти – це індивідуальні плани, бачення своїх перспектив (соціальних, економічних, духовних, сімейних) на нетривалий час. Під нетривалим часом в даному випадку ми вважаємо можливим розглядати соціальний час, що не перевищує одного-двох календарних років», – пише В.В.Кривошеев (11).

Отже, в культурі наших людей присутній складний комплекс «депривація-звикання-виживання», який забезпечує відтворення суспільного життя в кризових умовах і виступає своєрідною амортизацією, гасителем крупних соціальних конфліктів.

Слід звернути увагу на те, що в стан депривації українське суспільство потрапило в 90-ті роки, коли практично всі соціальні групи виявилися в стані виживання. Якщо ж нинішня криза затягнеться, а разом з нею і деприваційний стан великих мас людей, то виявиться нова картина життя: тепер достатньо чітко позначилася багата частина суспільства. В цій ситуації величезний розрив між багатими

і бідними стає вибухонебезпечним. Втім, потенційна вибухонебезпека не означає безпосередньої загрози. Особливо в українському суспільстві.

Хоча з позицій аналізу не можна жоден з можливих сценаріїв розвитку суспільних процесів категорично відкидати. Можна говорити лише про те, що існує більша або менша вірогідність розвитку подій за будь-яким варіантом в даний конкретний момент. В середині 80-х років ХХ сторіччя деякі аналітики стосовно Румунії, що знаходилася під владою Н. Чаушеску, застосовували метафору: «мамаліга не вибухає». Але як виявилось, вже в кінці 1989 року вона вибухнула, та ще й як!

Пропонуючи цю пояснювальну схему подолання криз на рівні повсякденного життя українських громадян, ми звертаємо увагу і визнаємо великі труднощі вітчизняної науки в поясненні і оцінці того, що відбувається в країні. Ми не маємо надійної теорії, здатної пояснити нинішній стан українського суспільства, у нас немає необхідного для цього понятійно-категоріального апарату. Методолого-теоретичні труднощі переживають і соціальні філософи, і політологи, і економісти, і соціологи, і представники інших соціогуманітарних наук. Вирішуючи поточні завдання, соціологи, натрапивши на пізнавальні проблеми, в кращому разі використовують метафори, стихійні соціологічні передпоянтя, а частіше – буденні уявлення, словесні штампи повсякденної мови. Спроби імпортувати для нашого суспільства пояснювальні схеми, що виникли для пояснення інших суспільств, на перевірку неодноразово виявлялися теж малопродуктивними.

З цього виходить кілька висновків. По-перше, той, що ніхто окрім самих українських соціологів, не здатний створити адекватну картину українських соціальних реалій, дати їх кваліфікований аналіз, розробити пояснювальну теоретичну модель суспільних процесів.

По-друге, як і раніше, гостро стоїть завдання створення картини соціологічного бачення сучасного українського суспільства. Потрібні теоретичні моделі пояснення того, що відбувається в країні, потрібен розгалужений науковий апарат, здатний дати адекватний практиці образ суспільства. Без цього наше соціальне життя залишатиметься непоясненим, а, отже, некерованим і непрогнозованим.

До чинників, що ускладнюють перебіг нинішньої кризи в нашому суспільстві, належить масштабна розбалансованість між інститутами держави. В правовому відношенні вона розглядається як неврегульованість ряду положень Конституції, особливо після внесення в неї змін у 2004 році. Проте це тільки маленька частина того, що пов'язано з розладом, руйнуванням соціального порядку в українському суспільстві. Каталізатором руйнівних процесів в суспільстві і державі виступає роз'єднаність і протистояння політико-економічної еліти України.

Не зупиняючись на детальному описі деструкції соціального порядку, відзначимо тільки ряд його напрямів: ослаблення державної влади через протистояння її гілок; ігнорування законів усіма – державою, бізнесом, громадянами; розмита, нестійка соціальна структура; прагнення нуворисів одержувати тільки надприбутки в будь-якій сфері діяльності і при будь-якій економічній кон'юктурі; повсюдна, глибоко вкорінена у всіх порах суспільства корупція; недорозвиненість інститутів громадянського суспільства. До цього слід додати, що вищі державні органи вже 18 років перебувають у стані перманентного авралу. До того ж у суспільній свідомості втрачена престижність державної служби, а в її установах існує величезна плінність кадрів, персональний склад постійно змінюється, а від цього якість апаратної роботи державних органів стала вкрай низькою, втрачається спадковість в управлінні державою і суспільством.

У результаті наша країна все більше нагадує те віртуальне державне утворення, яке описав у своєму романі «Абсурдістан» виходець із Ленінграда, а нині американський письменник Гаррі Штейнгатт (12).

Наш Абсурдістан – це суспільний організм з соціальним порядком, що все більше руйнується, із зростаючим хаосом, що закріплюється у всіх суспільних нішах. Хоча формально продовжують існувати соціальні інститути, завдання яких підтримувати соціальний порядок. Однак через те, що кожна з гілок влади проводить власну внутрішню і зовнішню політику, найвищий законодавчий орган не розробляє найнеобхідніших законів протягом років, Кабінет міністрів по кілька місяців не має майже половини членів уряду, можновладці ігнорують Конституцію і закони, суди розподілені між різними сюзеренами, на користь яких і ухвалюються їхні рішення, відбулося тривале зависання країни в стані хаосу. В нашому суспільстві і державі утвердився ідеальний постмодерн – вся соціальна реальність має умовний характер: у нас ніби є ринкова економіка, ніби є середній клас, ніби є демократія.

Розкол еліт, протиборство на рівні гілок і інститутів влади призвели до того, що в країні не розроблена скоординована єдина програма подолання кризи. Неконсолідованість політичних і економічних суб'єктів протягом багатьох років розбалансувала всі інститути, що забезпечують соціальний порядок у державі й суспільстві.

У таких умовах набуло поширення втручання зовнішніх агентів (урядів окремих країн, міжнародних організацій) у внутрішні справи країни. Воно стало мало не систематичним. Достатньо пригадати лише два приклади. Так, за кілька днів до голосування у Верховній Раді України з питань бюджету, пенсій і митних зборів у газеті «Дзеркало тижня» з'явилася стаття комісара ЄС із зовнішніх зв'язків Беніті Ферреро-Вальднер, в якій вона давала настанови,

як повинні голосувати депутати: «У вівторок 31 березня Верховна Рада України розглядатиме законодавчий пакет, що має особливе значення в історії України. Він включатиме питання бюджетної і пенсійної політики (як того вимагає МВФ) і відміну 13-процентної надбавки на ставку ввізного митного збору, який став джерелом стурбованості всіх основних торгових партнерів України. Парламент повинен ухвалити суверенне рішення, але я сподіваюся, що всі депутати пригадають уроки історії і візьмуть до уваги довгострокову цінність антикризових заходів, а не короткострокові політичні інтереси своїх партій. Я хотіла б, щоб народні депутати України пам'ятали про це (виділено нами –М.Ш.) , коли розглядатимуть законодавчий пакет, представлений у Верховну Раду» (13). Іншим прикладом з цього ряду може бути заява за підсумками роботи в Києві у жовтні 2009 року місії МВФ в Україні. В ній даються вказівки вищим посадовцям країни: «Тепер Місія чекає, поки підтримка узгодженого пакету заходів економічної політики буде виражена з боку чотирьох високопоставлених посадових осіб, які поставили підписи під програмою, — президента, прем'єр-міністра, міністра фінансів і голови Нацбанку — включно з наданням запевнень щодо застосування права «вето» до ухваленого цього тижня Верховною Радою закону про зростання зарплат і пенсій, який іде в розріз із фінансовими цілями програми влади України» (14). За подібними актами проглядається тенденція повільної втрати державного суверенітету. Втім, із слабкими суб'єктами міжнародних відносин так поводитися завжди.

Під тиском згаданих вище умов і чинників у суспільстві склалася несприятлива соціально-психологічна і моральна атмосфера. Дуже багато людей деморалізовані і розчаровані, заглибилися в себе, принципово ігнорують участь у будь-яких суспільних заходах. Свій соціальний ескапізм вони розглядають як форму соціального бунту.

В його основі лежить певна реакція на свою політичну наївність, що виразилася в недавньому минулому в тому, що вони щиро повірили обіцянкам політиків. Багато громадян переживають глибоке розчарування від того, чим насправді обернулися красиві слова їхніх учорашніх кумирів. Серед цих людей немало таких, у кого розчарування перетворилося в помсту вождю Майдану.

Тепер в їхній свідомості вождь перетворився на «цапа відбувайла». Вони його ненавидять, глузують з нього, іронізують, ставляться до нього зверхньо. Цими актами вони компенсують свою соціальну короткозорість, нездатність розпізнати серед політиків людей нікчемних, демагогів, політичних авантюристів.

Хоча їхній колишній вождь практично незмінився – як був відірваним від життя утопістом, співцем патріархальщини, таким і залишився. Втім, багато розчарованих теж мало в чому змінилися. Вони сердяться на вождя за те, що він їм не підніс обіцяну «халяву», на яку вони вже налаштувалися в 2004 році. Другі напевно небезпечніші, ніж перший. Перший скоро піде, а другі, які його привели на найвищу державну посаду, залишаться. І ще невідомо, кого вони приведуть наступного разу.

Моральна деградація суспільства стала тотальною. Вона пронизує всі його соціальні прошарки і групи. Особливо небезпечним є те, що аморалізм і цинізм глибоко уразив людей, які знаходяться при владі, причому укорінився у всіх ешелонах влади, включаючи і найвищі. Найрезонансніші злочини скоюють ті, хто за посадою повинен забезпечувати законність і порядок, бути зразком моральної і правової поведінки. Протягом тільки кількох тижнів кінця літа і початку осені 2009 року громадськість стала свідком жорстокого вбивства беззахисної людини в Кіровоградській області, до якого причетні народний депутат, районний прокурор, начальник райвідділу міліції. Як правило,

розслідування злочинів, скоєних з участю високих посадовців, їхніх дітей і родичів, «спускаються на гальмах», а винні виходять сухими з води. І як символ торжества беззаконня, як знак підтвердження панування в суспільстві криміналу, народний депутат – учасник трагічних подій у Кіровоградській області – зникає, уникає слідства. Невстигли затихнути пристрасті навколо цього злочину, як стає відомо, що в Харківській області один з тих, хто повинен боротися з розповсюдженням наркотиків – заступник начальника відділу боротьби з незаконним оборотом наркотиків Харківського обласного УВС, сам очолював злочинну групу, яка поставляла і поширювала наркотики. А разом з ним до злочинної групи входив і начальник відділення кримінальної міліції у справах неповнолітніх, тобто та особа, яка повинна очолювати роботу з припинення проникнення наркотиків у молодіжне середовище. Окрім злочинів з участю посадовців, все частіше стали скоюватися замовні вбивства. Сумною повсякденністю стали повідомлення про розстріли і підриви бізнесменів, працівників ЗМІ у Києві, Дніпропетровську, Львові, інших містах і в селах.

Розгул злочинності, аморальності став настільки масштабним, що зло баналізується, сприйняття його прояву притупляється. Здається, що вже немає ніяких, навіть найбільш жорстоких і огидних злочинів, які б не скоювалися в Україні з участю тих, хто займає вищі сходинки в структурах влади. Вершиною моральної потворності стала справа про педофілів, фігурантами якої знову виявилися представники і влади, і виховних інститутів.

На цьому тлі взаємне потурання, зниження моральних вимог у всіх ланках офіційних і неофіційних відносин, у політичній і економічній сферах, на виробництві і в побуті стає малопомітним і немовби не заслуговує на увагу. Ненормальна, девіантна поведінка стає повсякденною нормою.

В такому стані, як сьогодні, Україна не зможе протриматися нескінченно довго. Все одно відбудуться сутнісні зміни в житті країни. На жаль, поки залишається велика вірогідність посилення нинішньої кризової ситуації, ніж сприятливої перспективи виходу з неї. Адже причини практично всіх кризових подій, які проявлялися в попередні роки, не усунені. Їх прояв тільки відкладений. Але накопичення кризових чинників зрештою вибухне потрясіннями або навіть катастрофою. Тому завдання вчених не приховувати факти і не залякувати, а давати об'єктивний діагноз стану суспільства, фіксувати всі тенденції, що проявилися, вказувати як на ті, що несуть загрози, так і на ті, що відкривають шлях виходу з глухого кута.

В українському суспільстві на даний момент ще не сформувалися соціальні прошарки і групи, які стануть рушійною силою і соціальною базою суспільних перетворень. Олігархічні групи в процесі перерозподілу власності захопили величезні ресурси і вже склалися і стали впізнаваними в суспільстві. Але їх домінування не може бути нескінченно довгим, оскільки їх нинішнє панування забезпечується нестійкістю соціальних інститутів і розмитістю соціальної структури. Проте в міру розвитку виробництва, заснованого на сучасних технологіях, становлення нових видів послуг складається новий розподіл суспільної праці, формуються нові соціальні групи. У процесі посилення і зміцнення їхнього суспільного статусу відбудуться зміни і в їхній груповій свідомості: поглибитися усвідомлення своїх інтересів, викристалізується групова самоідентифікація, буде вироблена колективна мета. Формування нових суспільних груп і прошарків вже фіксується дослідниками. Наприклад, американський соціолог Річард Флоріда стверджує в своїй новій книзі, що все більше набирає силу і суспільну вагу креативний клас.

До нього він відносить ті верстви, «чия економічна функція полягає в створенні нових ідей, нових технологій і нового креативного змісту» (15). Вони вже складають, на думку Р.Флоріди, 30% працюючих американців. В міркуваннях американського соціолога акцент робиться на виробництві, а не на споживанні. Креативний клас на відміну від середнього класу зв'язується з технологічним прогресом. Ця ідея вимагає свого осмислення. Може, вибираючи перспективи розвитку українського суспільства, слід орієнтуватися на зростання не стільки середнього класу, скільки креативного?

Але це проблеми віддаленого майбутнього. Сьогодні ж завдання полягає в тому, щоб швидше і з якомога меншими втратами вийти з нинішнього кризового стану. Хоча деякі автори вважають, що криза має не тільки негативні наслідки, але може відіграти й позитивну роль. Вони пишуть про те, що криза когось там згуртує, когось мобілізує, когось підштовхне до самоорганізації, спровокує на виступи в захист своїх інтересів, проти свавілля монополій і панування олігархів. На нашу думку, ніяких передумов в українському суспільстві для таких висновків немає. Для цього у нас немає необхідних суспільних умов. По-перше, у нас немає соціально-політичних ідей, які б мали поширення і авторитет у масах, а тим більше однієї великої ідеї, здатної консолідувати суспільство для глибокого реформування, перетворення. По-друге, у нас немає ніяких соціальних груп, що ідентифікують себе в ролі якщо не суспільного гегемона, то хоча б достатньо активної соціальної сили, здатної добиватися своїх вимог і наполегливо йти до своєї мети. По-третє, у нас немає навіть конгломератної, розпорошеної маси ненависті, здатної спонукати людей на неорганізований бунт, наслідки якого потребували б переформатування системи.

Тому можна з великою часткою вірогідності стверджувати, що українське суспільство видереться з кризи виснаженням, ослабленням, ще більш атомізованим

і в попередньому якісному стані – пригніченості, апатії, незадоволеності, відчаю, недовір'я, роз'єднаності, пасивності, пофігізму і дрімоти, з колишньою структурою економіки і пануванням бюрократії, а отже, і з не меншим, ніж тепер, рівнем корупції від низу до верху. Навряд чи вихід із кризи співпаде із подоланням розколу еліт. Хотілось би застерегти владу і від спокуси за допомогою «справних» цифр пограти в економічні та соціальні успіхи. Досягнувши найглибших впадин економічної кризи у 2009-ому, навіть слабке ворушіння української економіки в 2010 році може здаватися успіхом порівняно з попереднім роком. Ось тут-то в тих, хто перебуватиме при владі, виникне бажання розказати народові про зростання, відсотки «досягнень».

Прогнозуючи і формуючи бачення України на найближчі десятиріччя, необхідно виходити не тільки з внутрішніх передумов розвитку держави, але й враховувати напрям розвитку глобального цілого, в якому Україна займатиме певні позиції. А ось які позиції вона займатиме, залежить від того, яка мета висуватиметься українським істеблшментом, наскільки професійно підготовлений проект досягнення цієї мети і наскільки реалістичною буде програма розвитку країни на ці роки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капсамун І. Про нереалізований проект — Україна / Іван Капсамун // День. -2009. -12 вересня.
2. Бляхер Л. Нестабільні соціальні стани. 3 книги, підготовлюваної до друку у видавництві РОССПЕН / Леонід Бляхер http://www.russ.ru/publishers/extracts/20050314_lb.html.
3. Тимошенко не бачить ознак фінансової кризи в Україні. <http://news.liga.net/news/N0855740.html>

4. Тимошенко: Україна виходит из кризиса. <http://www.vesti.ru/doc.html?id=304008>
5. Кнабе Г. Год конца истории. Двадцатилетие конца истории / Георгий Кнабе <http://www.russ.ru/pole/God-konca-istorii>
6. Економіка відновлюється... чи, як і раніше, падає? / Дзеркало тижня. -2009. -24 — 30 жовтня.
7. Ревенко А. «Мінус двадцять», про які багато хто говорив / Андрій Ревенко / Дзеркало тижня. - 2009. -4 — 10 липня
8. В рейтинге европейских стран Украина оказалась третьей от конца. <http://www.vsesmi.ru/news/2232435/>
9. Давиденко Б. Економіка: в тіні 36% / Борис Давиденко / Дело. -27 жовтня 2009. <http://delo.ua/ekonomika/makroekonomika/ekonomika-v-teni-132762/>
10. Цит. за: Алпатов В. Ларец с потерянным ключом / Владимир Алпатов / Независимая газета. -Ex-libris. -2005. - 3 ноября.
11. Кривошеев В. В. Короткие жизненные проекты: проявление аномии в современном обществе / Кривошеев Владимир // Социологические исследования. -2009. -№3. -С.58.
12. Штейнгатт Г. Абсурдистан / Гарри Штейнгатт -М. - 2007.
13. Ферреро-Вальднер Б. Час для розсудливості і єдності / Беніта Ферреро-Вальднер -Дзеркало тижня. -2009. -28 березня.
14. Княжанський В. Що виявив МВФ. І чого не побачив? / Віталій Княжанський -День. -2009. 27 жовтня.
15. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Ричард Флорида -М. -2007. -С.60.

ВНУТРІШНЯ НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ВИПРОБУВАННЯ ПЕРМАНЕНТНОЮ КРИЗОЮ

Андрій ЗОТКІН,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

Глобальна фінансово-економічна криза є найбільш актуальною темою в інформаційному просторі сьогодення. Однак у кожній країні, у кожному суспільстві її прояви мають свої специфічні риси, тим самим демонструючи ступінь забезпечення національної безпеки, рівень підготовленості до загроз глобального світу. Криза стимулює вплинула на країни азійського регіону. Деякі з них спрямували свої зусилля на внутрішній ринок і продемонстрували хоча і менше, ніж за минулий рік, але все ж таки економічне зростання (Китай, Індія). У країнах розвинутого капіталізму, звідки і бере свій початок найпотужніший за останні 70 років економічний спад, можна спостерігати оборонну позицію урядів, що намагаються (часто невдало) захистити економічні структури своїх країн від банкрутства та руйнації. Наслідки кризи для них стали більш важкі та ресурсовитратні. Банкрутство великих корпорацій, системоутворюючих банків, зростання безробіття та зниження купівельної спроможності – ось стислий перелік економічних наслідків. Але криза торкнулася не тільки

економічних структур, а й життя кожної людини. Тобто зійшла з загальносвітового рівня на мікрорівень. Що, в свою чергу, позначилося на психологічному стані людей та соціальних відносинах.

Україна є країною, що входить у топ-список найбільш постраждалих країн, оскільки має економіку, залежну від експорту та внутрішньополітичної ситуації. Економічний базис є визначним фактором у вразливості системи національної безпеки України. Однак можна говорити про об'єктивні (показники економічного спаду та зростання безробіття) та суб'єктивні (показники громадської думки та самопочуття громадян) прояви кризи в Україні. За першими Україна пережила не менше потрясіння, ніж Європа (у цьому регіоні найбільше постраждала Ісландія). А от дані суб'єктивних показників дають можливість досліднику констатувати якщо не повну відсутність, то низький рівень відчуття кризи. Як робочу гіпотезу ми пропонуємо тезу: в Україні є криза за об'єктивними показниками, але її немає на суб'єктивному рівні сприйняття реальності. Це положення ми спробуємо довести, користуючись результатами омнібусного опитування громадської думки. Опитування було проведене Інститутом соціології НАН України у травні 2009 р. Вибірка репрезентує доросле (від 18 років) населення України за основними соціально-демографічними показниками і становить 1800 респондентів (похибка вибірки складає 2,3%). Метою є розгляд основних тенденцій змін у настроях та поведінці громадян України під час поточної кризи. Оскільки вона перебуває ще у стадії свого розгортання, ми можемо висунути тільки ряд гіпотез та варіативних припущень.

Для населення України сучасна фінансово-економічна криза не є ані новиною, ані несподіванкою. Так чи інакше, українському суспільству довелося більшість часу існування України як незалежної держави перебувати у кризових умовах. Українці вже пережили сеанси «шокової

терапії» в середині 1990-х років з тотальними невиплатами зарплат та пенсій, галопуючою інфляцією національної валюти, розгулом злочинності. Саме в тих умовах українці перенесли найбільш важкі удари «трансформаційної ломки» переходу від однієї системи до іншої, що поставило їх перед фактично безальтернативним вибором: або пристосуватись до нових реалій, або поступово сходити з арени активного соціального життя. Цей період ознаменувався девальвацією ролі колишнього гегемона радянської доби – робітничого класу, деградацією селянства, маргіналізацією значних прошарків інтелігенції. Нові реалії висували нові умови гри, в рамках якої населенню довелося терміново міняти узвичаєні соціальні практики на інші, досі невідомі. Так відбулася «велика перекваліфікація», коли люди були змушені відповідати новим потребам професійного ринку під час переходу економіки від виробництва до превалювання сфери обслуговування та торгівлі. На арені соціального життя активізувалися «тіньові» актори (криміналітет) та вийшли нові соціальні групи – підприємці, працівники торгівлі та обслуговування від продавців на ринках до менеджерів та брокерів, конторські або офісні службовці. Відбулася ломка більшості соціальних інститутів або «інституційний вибух» [Панина, 2008: с. 136 - 137], оскільки зміни в головних інститутах – економіці та політиці – потягнули за собою зміни у інших царинах соціального життя.

Ще раз підкреслимо, що населення країни було поставлене перед фактом нових умов та мусило адаптуватися. Наскільки в такому випадку можна говорити про стратегії адаптації як продуману, сплановану програму цілеспрямованих дій, комплексу засобів використання можливостей та ресурсів для досягнення поставленої мети чи задоволення існуючих інтересів? Адже, як точно зазначив В. Парето ще на початку ХХ століття, неелітні верстви можуть лише відповідати на стимули, які завдаються елітами. Переважна більшість

українського суспільства змушена була хаотично та безсистемно пристосовуватись до нових умов без жодного планування, діючи відповідно поточній ситуації «тут і зараз». Тому, з нашої точки зору, доцільніше говорити про практики ситуаційного пристосування, ніж про стратегії у їх класичному розумінні. Такі практики мали і продовжують мати суто ситуаційний характер, коли суб'єкт виходить з кон'юнктури наявних викликів сьогодення та набору наявних ресурсів для реагування на них. Одним з найбільш яскравих показників такої ситуаційності, хаотичності у пристосуванні до зовнішніх стимулів є відсутність намірів планування свого життя у більшості громадян, які усвідомлюють можливість швидкої зміни як своїх ресурсів, так і самої конфігурації викликів.

В Україні стратегії для себе та стимули для населення виробляли правлячі елітні групи, що посіли роль головного суб'єкта соціальних змін (на відміну від постсоціалістичних країн Східної Європи). Населенню ж дісталася пасивна роль об'єкта, що діє відповідно до змін умов соціального життя, що завдаються елітами. Можливо, це пояснює, чому ми зараз маємо суспільство, за висловом І. Селені, «капіталістів без капіталізму» [Селені, 2008], яке більше нагадує неофеодалізм. Одним із завдань даної статті є розгляд основних тенденцій змін у настроях та поведінці громадян України під час поточної кризи (з огляду на «кризовий» досвід попередніх років).

Важливим підґрунтям продукування кризових явищ у різних царинах соціального життя стала негласна політика владних еліт, спрямована на стримування інституційних перетворень, що детально описано у вже згаданій вище роботі Н. Паніної та Є. Головахи. Перехід від однієї системи соціальних відносин досі не завершений, оскільки небажання проводити комплекс непопулярних реформ (що є невідворотнім) визначає активно-деструктивну

функцію еліт як головних акторів перетворень та пасивно-деструктивну роль неелітних верств як основного соціального середовища для проведення цих перетворень. Логічний підсумок подвійної інституційної системи полягає в тому, що ми живемо на тлі зруйнованих інститутів радянської доби та в напівформлених, нефункціональних інститутах нового, пострадянського часу. Причому навряд чи можна це поставити у провину конкретній елітній групі. Адже всі еліти, можливо, несвідомо, але завжди старанно підтримували життя подвійної інституційної системи. Як у часи президентства Л. Кучми, так і під час правління В. Ющенка, жоден уряд (а кожен з них представляв конкретну політичну силу або конгломерат таких сил, що пов'язані з певними елітними угрупованнями) не спромігся до системних, стратегічних змін. Жоден склад парламенту не зміг прийняти та довести до логічного утвердження жодного комплексу проєктів у будь-якій царині. Замість того усталеною політичною практикою є локалізація існуючих проблем, прийняття кон'юнктурних рішень, виходячи з ситуативних інтересів конкретних соціальних груп. Часте «латання дір» замість одноразових, але системних й спрямованих на довгострокову перспективу змін не тільки гальмує розвиток, а й створює умови для існування конфліктів, що продукують тепер і продукуватимуть надалі кризові явища (природні чи штучні – це не важливо).

В результаті ми маємо загальну деструкцію влади [М.Шульга, 2008] та несамостійність її судової складової, відсутність утвердженого Податкового кодексу та юридичну невизначеність низки питань із власністю на землю, зруйновану систему радянської освіти та кволу, малофункціональну систему підготовки кадрів за європейськими стандартами, декларативно безкоштовну медицину, яка оплачується по факту «з-під поли», реальну свободу слова, але цілковиту незначущість цього слова

і відсутність важелів «четвертої влади» у ЗМІ. В Україні криза є не надзвичайним, а доволі узвичаєним явищем: напруженість у взаємовідносинах між центральною владою та регіональними елітами в першій половині 1990-х років, конфлікти керманічів гілок влади та різних політичних сил на ґрунті змін до Конституції (передусім, за розподіл повноважень) у 1995-1996 рр. та 2005-2009 рр., залежність експортно-орієнтованої економіки від світової кон'юнктури попиту (азійська криза 1998 р. та світова економічна криза 2008-2009 рр.), звинувачення у корупції та злочинах вищих посадовців без покарання винних (справа П. Лазаренка, «касетний скандал»). Особливе місце посідають екологічні проблеми великих індустріальних міст та амортизаційна зношеність обладнання на всіх рівнях – від шахт до елементарних систем електро- та водопостачання у житлових будинках (слід зазначити, їх масштаби ще недостатньо усвідомлені у суспільстві, що не виключає переростання цих проблем у чергові кризи). В додатку можна тільки коротко пригадати численні локальні «валютні», «газові», «нафтові» та навіть «цукрові», «м'ясні» й «хлібні» кризи. Таких проблем безліч і описувати їх детально немає потреби.

В умовах перебування у постійних кризових умовах (свого роду «життя у кризі») українське суспільство виробило звичку до них, реагуючи лише на певні стимули, що отримує через мас-медіа. Можливо, саме тому більшість населення визнала незначний або мінімальний вплив сучасної фінансово-економічної кризи на своє життя. Лише 18,2% відчули на собі кризу на катастрофічному рівні, 61,8% респондентів дали відповідь «досить відчутно, але не катастрофічно», 15,9% — «лише трохи», 4,1% — «практично не торкнулася». Це означає, слід підкреслити знов, не факт захищеності українського суспільства від змін у світовій економічній кон'юнктурі, а звичку жити у стані постійної

кризи, що сприймається як звичайна умова соціального існування.

Результати омнібусного опитування демонструють, як саме нинішня економічна криза торкнулася життя населення. 20,8% респондентів втратили роботу, 32,2% відчували перебої з виплатами зарплат та пенсій. Це пліч-о-пліч пов'язано із скороченням обсягів споживання. Населення України (і без того не розбещене споживацькими практиками) змушене було зменшити покупки одягу, взуття, інших речей (61,8% респондентів) та навіть продуктів харчування (51,5%). Хочемо підкреслити факт смислового протиріччя між відповідями на питання про вплив кризи та питання про те, як саме вона торкнулася респондентів. Для громадян України факти неотримання ними зароблених грошей та зменшення можливостей повноцінної підтримки своєї життєдіяльності (в даному випадку через механізм споживання) не викликає відчуття суттєвого впливу кризи. Її відчували на собі ті, хто втратив роботу – їх кількість приблизно співпадає з кількістю тих, хто відзначив катастрофічний вплив кризи на своє життя (хоча при двомірному розподілі можна бачити, що навіть серед групи тих, хто втратив роботу, 59,1% респондентів дали відповідь про «відчутний, але не катастрофічний» вплив кризи на їх життя, 33,7% оцінили його як катастрофічний).

Справді, за період швидкого економічного росту України в період 2003-2005 рр. та відносної економічної стабільності в 2005-2007 рр. українці вперше отримали можливість відчувати деякі переваги капіталістичної ринкової системи та зробили перші кроки для виходу із звичної бідності. Розквіт підприємництва, перехід громадян з нижчих у середні соціальні верстви супроводжувався ростом доходів та споживацьких ініціатив. Причому доходи росли повільніше за темпи споживання. Проблема була вирішена за рахунок кредитних коштів, які надавалися

різноманітними фінансовими установами чи не усім бажаним, що додатково стимулювало пришвидшення темпів споживання. Консюмеризм не встиг стати узвичаєною практикою життя українців (він радше був тимчасовим проявом надзвичайної поведінкової моделі). Економічна криза та стрімка девальвація гривні все розставили на свої місця. Українці звично повернулися до нормального для них споживацького мінімалізму. Короткотермінова та ілюзорна «відпустка зі злиднів» не могла не мати наслідків для населення: 17,6% респондентів відзначили труднощі із поверненням кредитів, взятих у банках.

Здавалося б у таких умовах можна очікувати зростання активізації населення у всіх сферах соціального життя. Адже криза є не тільки «катастрофою», а й «сприятливою можливістю». Власне у кризових умовах, при наявності багатьох стимулюючих факторів відбувається швидка переструктурація соціального організму. Втрата старих та наявність нових можливостей стимулює свого роду соціальну рокіровку, в результаті якої відбувається вихід на арену соціального життя найбільш активних соціальних верств та індивідів. І, навпаки, тільки під час кризових змін виникає сприятлива ситуація, коли ті елементи, що не відповідають вимогам часу, змушені зійти з цієї арени (або, принаймні, потіснитися). Під час загострення кризи логічно мають всі підстави для росту настроїв протесту та прояву цього у конкретних вчинках громадян. Однак переважна більшість населення України покійно та навіть фаталістично повернулася до своїх звичних станів. Стратегія активізації зусиль для отримання «нових можливостей» не змогла зламати узвичаєних практик пасивного пристосування. Особливо чітко це мало прояв у взаємовідносинах між банками та вкладниками. Якщо зрозуміле ставлення більшості клієнтів банків як законослухняних громадян до узятих ними кредитних зобов'язань, то жодних пояснень

не має пасивна реакція вкладників на відверто шахрайську політику деяких банків відносно їх грошей. Українці покійно сплачують кредити і не менш покійно очікують повернення своїх внесків із незаконно «заморожених» рахунків. Таким чином, ми можемо зробити припущення, що в умовах сучасної кризи поведінка більшості населення України корегується попереднім «кризовим» досвідом. Це зростання пасивної недовіри новим економічним інститутам (на прикладі банківської системи, яка створювала базу своїх клієнтів серед фізичних осіб протягом 2000-2008 років і делегітимізувала себе протягом двох місяців), ажіотажна закупівля товарів першої необхідності, переорієнтація на вже звичний споживацький мінімалізм.

Окремо слід говорити про пасивну позицію суспільства під час політичної кризи, яка є перманентною для політичного простору України. Це питання вже висвітлювалося нами під час аналізу даних моніторингового опитування «Українське суспільство», що було проведене Інститутом соціології НАН України у 2008 році. [А.Зоткін, 2008]. У тій роботі нами була проаналізована опосередкована реакція населення на політичну кризу в країні. В результаті було запропоновано пояснення відходу громадян від активної участі у політичному житті («політичний ескапізм»). Деполітизація, перехід більшості населення до пасивної та відстороненої позиції щодо політики в період відносної економічної стабільності може пояснюватися в тому числі від людей від постійних конфліктів між основними політичними гравцями, розчарованістю їх бездіяльністю, загальною пригніченістю від деструктивного фону щоденного інформаційного потоку. Проте поєднання довготривалої політичної кризи з численними наслідками економічної кризи створило всі умови для активізації населення у площині захисту своїх інтересів, в тому числі і через механізми політики. Однак дані омнібусного опитування 2009 року демонструють зворотні тенденції. В

цьому можна упевнитися вже на результатах відповідей на запитання «Якою мірою Вас цікавить політика?» (Табл. 1).

Таблиця 1

Інтерес громадян до політики (%)

	1992	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2009
Зовсім не цікавить	22,5	27,2	29,2	30,4	27,2	26,7	21,9	19,2	20,8	11,3	15,4	15,4	24,4
Певною мірою цікавить	63,1	62,5	59,7	60,0	63,2	63,9	67,1	68,5	67,9	67,7	67,0	69,7	66,0
Дуже цікавить	12,3	9,8	10,7	9,3	9,4	9,3	10,9	12,0	11,1	21,1	17,4	14,8	9,5
Не відповіли	2,0	0,6	0,4	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1

Примітка: в таблиці наведені результати моніторингових опитувань «Українське суспільство», що проводились Інститутом соціології НАН України з 1992 до 2008 рр. [Українське суспільство, 2008].

Порівняльний аналіз результатів опитувань, проведених Інститутом соціології у 1992-2009 рр., дозволяє говорити про те, що зменшення кількості тих, кого політика не цікавила зовсім, відбувалося з 2000 року. Після нетривалої Азійської економічної кризи, наслідки якої відчула на собі економіка України у 1998 році, в країні розпочався період економічної стабілізації, який продовжився економічним ростом з 2003 року. Увесь цей період ознаменувався відносним зменшенням сегменту байдужих до політики. Щоправда, не було помітного збільшення кількості тих, хто дуже цікавився політикою (ми припускаємо, що там діють інші механізми – це демонструють дані опитування за 2005 р.). В 2009 році відбулося доволі різке збільшення сегменту байдужих до політики (на 9% у порівнянні з 2008 р.) та зменшення тих, хто дуже цікавився політикою (на 5,3% у порівнянні з минулим роком). Фактично показники інтересу

населення до політики наблизилися до рівня 1994, 1998 та 1999 рр. Економічні проблеми відсунули на другорядні позиції політичні інтереси.

Показники громадянської активності засвідчили деякі зрушення у порівнянні з минулим роком. Однак є підстави вважати їх суто декларативними. Так, наприклад, дещо збільшилася кількість тих, хто висловив бажання взяти участь у таких заходах обстоювання своїх прав: законні мітинги та демонстрації (24,7% у 2008 р., 28,5% – у 2009 р.), погрожування страйком (5,4% та 9,6%), бойкот (6,1% та 8,6%), несанкціоновані мітинги та демонстрації (2,6% та 5,0%), незаконні страйки (1,7% та 3,8%), пікетування державних установ (7,3% та 11,7%), захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення (1,7% та 3,7%). Проте аналіз відповідей на запитання «В яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь протягом останніх 12 місяців?» демонструє декларативну суть росту протестних настроїв, оскільки 83,7% респондентів не брали участь у громадських заходах. Серед тих, хто дав позитивну відповідь про свою громадську активність, більшу частину складають ті, хто переконував своїх близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів (10,2% від загалу опитаних), та учасники законних мітингів, демонстрацій, страйків (4,0%).

Така ж ситуація і з результатами відповідей на запитання «Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?». Здавалося б, кількість песимістично налаштованих до можливості захисту прав та інтересів перед владою зменшилася до 58,9% (63,2% у 2006 р., 64,4% у 2008 р.), а кількість тих, хто висловив упевненість в такій можливості лишилася на попередньому рівні 8,2%. А кількість прихильників активного протесту (без застосування насильства) у разі погіршення умов життя

склала у 2009 р. 73,5%. Тим не менше, аналіз відповідей на інші запитання у опитуванні не дозволяє зробити цілком однозначний висновок про потенціал протесту громадян України під час економічної кризи. Разом із декларуванням необхідності активного протесту майже трьома чвертями опитаних 62,8% респондентів погоджуються, що краще перетерпіти та за будь-яку ціну зберегти мир і злагоду. До того ж переважна більшість опитаних не відчуває залежності ситуації в країні від власної позиції: більше 60% відсотків респондентів зазначило, що не несе жодної відповідальності ані на загальнодержавному рівні, ані на локальному (в місті чи селі, де вони проживають). Отже, можна спостерігати амбівалентність позиції більшості населення України: декларування необхідності активного протесту у разі погіршення умов життя (фактор чого значно посилюється під час економічної кризи), але небажання брати участь в таких громадських заходах. Дане спостереження не є новим. Така дуальність позиції і поведінки була характерна для українців і в попередні роки. Однак особливе значення дана амбівалентність має саме у час загострення кризи та погіршення умов життя. Це може свідчити про слабку дію саме економічних факторів на ріст громадянської активності та протестного потенціалу громадян.

Крім того, можна спостерігати найбільшу дезактивізацію та деморалізацію саме тих груп, що найбільше постраждали від економічної кризи та зазначили її вплив як «катастрофічний». Так, на запитання «Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» саме ця група дала найбільшу кількість негативних відповідей – 65,1% (в той час, як у трьох інших групах кількість таких відповідей склала від 54% до 58%). В цій самій групі (відзначили «катастрофічний» вплив кризи) найбільші показники страхів («Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?»),

ніж в інших групах, що зазначили менший вплив кризи («відчутно», «трохи», «не торкнулася»). Що цікаво, саме у групі тих, хто відчув «катастрофічний» вплив кризи, поряд з високими показниками страхів щодо безробіття, зупинки підприємств, голоду можна бачити вищий показник страху щодо масових вуличних безпорядків. Хоча саме вони є однією з форм протесту найбільш невдоволених. Єдине, в чому поступаються найбільш постраждали від кризи, так це у варіанті «по-справжньому нічого не боятися».

Таким чином, на даному етапі розгортання кризи в Україні можна відзначити деякі поточні тенденції у поведінці населення. По-перше, у практиках пристосування до нинішньої кризи громадянами використовується досвід попередніх економічних криз. По-друге, можна спостерігати превалювання економічних проблем над політичними інтересами, що робить малоімовірним зростання протестних настроїв на цьому етапі. По-третє, навіть в умовах економічної кризи позиція населення лишається амбівалентною: декларація необхідності активних дій для захисту своїх прав та інтересів не підкріплюється реальною поведінкою. По-четверте, найбільш дезактивованою та деморалізованою виявилася група найбільше постраждалих від нинішньої кризи, що ставить під сумнів можливість їх активної участі в акціях протесту на даному етапі розгортання кризи.

Отже, висновки нашого спостереження, розпочатого на даних опитувань Інституту соціології за 2006 та 2008 рр. [А.Зоткін, 2008], знаходять своє підтвердження і зараз: в українському суспільстві спостерігається якщо не поглиблення, то збереження тенденцій політичного ескапізму (відходу від політичного життя) більшості населення. Фактори погіршення економічної ситуації в країні та зниження добробуту в суспільстві не змогли зламати цієї тенденції та вплинути на активізацію

населення. Нечисленні столичні акції політичного протесту («Дістали!», «Геть усіх!» та ін.) не мали ані ескалації свого подальшого розвитку в регіонах, ані жодних вагомих результатів. Єдина помітна акція на регіональному рівні (захоплення робітниками Херсонського машинобудівного заводу будівлі обладміністрації) не змогла втягнути в свою орбіту робітників інших підприємств країни, що також постраждали від кризи. Можна відзначити, що населення деяких країн пострадянського простору продемонструвало досить високий рівень громадянської активності у другому півріччі 2009 року (акції у Вільнюсі, Ризі, Кишиневі). Аналогічних випадків в Україні наразі навряд чи можна очікувати. Однією з найважливіших причин малоімовірності масових акцій протесту серед громадян України, на наш погляд, є відсутність в українському політичному середовищі контрелітної групи, здатної стати ядром протесту. Проте умови нових етапів розгортання кризи здатні суттєво змінити нинішню ситуацію в країні.

ЛІТЕРАТУРА

Зоткін А. Деполітизація чи політичний ескапізм? / Андрій Зоткін // Українське суспільство 1992-2008. Динаміка соціальних змін / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 439-448.

Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Наталья Викторовна Панина // Панина Н.В. Избранные труды по социологии: В трех томах. – Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной

етики / Сост., ред., вступ. стаття Е.И. Головахи. – К.: Факт, 2008. – С. 131 – 156.

Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Иван Селеньи, Эял Гил, Элеанор Тоунсли. – Киев, Институт социологии НАН Украины; Харьков, Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина. – 2008. – 320 с.

Шульга М. Деструкція влади (замість післямови) / Микола Шульга // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 463 – 483.

Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА В ОСОБИСТІСНОМУ ВИМІРІ

Олена ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу
Інституту соціології НАН України

Кризова ситуація в суспільстві створює загрози національній безпеці на рівні усіх об'єктів безпеки, визначених законом "Про основи національної безпеки України": людини і громадянина, суспільства та держави. Зважаючи на те, що криза має завжди як об'єктивні, так і суб'єктивні виміри, доцільним є розгляд її перебігу та способів подолання не лише у площині аналізу дій традиційних соціальних інституцій – органів державної влади, судової та правоохоронної системи тощо, а й на рівні громадян України, які цим же законом визначаються

ЛІТЕРАТУРА

Зоткін А. Деполітизація чи політичний ескапізм? / Андрій Зоткін // Українське суспільство 1992-2008. Динаміка соціальних змін / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 439-448.

Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции» / Наталья Викторовна Панина // Панина Н.В. Избранные труды по социологии: В трех томах. – Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / Сост., ред., вступ. стаття Е.И. Головахи. – К.: Факт, 2008. – С. 131 – 156.

Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / Иван Селеньи, Эял Гил, Элеанор Тоунсли. – Киев, Институт социологии НАН Украины; Харьков, Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина. – 2008. – 320 с.

Шульга М. Деструкція влади (замість післямови) / Микола Шульга // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 463 – 483.

Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

адаптованості слугувало віднесення себе респондентами до групи тих, хто активно залучився до нового життя, вважав ринкові відносини природним способом життєдіяльності. Індикатором низької адаптованості вважалося віднесення до групи тих, хто не має бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живе як доведеться, очікує змін на краще. Хоча згодом смислові відтінки у тлумаченні відповідних тверджень змінюються, віддаляються від площини порівняння сучасної ситуації із радянською і накладаються респондентами на їхнє теперішнє, сам показник не втрачає своїх евристичних можливостей, оскільки дозволяє давати оцінку адаптованості населення до змін різного характеру. Він виявився досить інформативним і в умовах сучасної фінансово-економічної кризи, даючи можливість з'ясувати особливості пристосування груп різної міри адаптованості до наявної ситуації.

Розглянемо насамперед розвиток адаптивного потенціалу населення у часовій перспективі. Наші дослідження¹ демонструють помітні зміни у співвідношенні між групами різного рівня адаптованості. До початку 2000-х років частка тих, хто не бажав пристосуватися до теперішньої ситуації, жив як доведеться, очікував змін на краще, становила 45–47%. Якщо об'єднати групу тих, хто активно залучився до нового життя і вважав, що ринкові відносини є для них природним способом життєдіяльності, з тими, хто перебував у постійному пошуку себе в теперішньому житті, то частка населення, яка активно відтворювала в своїй діяльності нові поведінкові орієнтири, була на той час приблизно такою самою за кількістю

і становила 43%–44% загалом, решта — близько 10% — не могли визначитися (див. табл. 7).

Згодом ситуація починає потроху змінюватися. Досить показовим є в цьому сенсі 2003 рік, коли було зафіксовано помітне зменшення групи тих, хто не бажає пристосуватися і збільшення частки тих, хто вагався з відповіддю. Мірою озвичаєння нових реалій у населення формується усвідомлення того, що пристосування до них є необхідною складовою життя. Це підтверджує і динаміка розміру досліджуваних груп. Наразі кількість пристосованих зросла порівняно з початком моніторингу на 10% і на стільки ж зменшилася частка тих, хто не бажає пристосуватися.

Можна констатувати наявність достатньо наповненої кількісно групи з високим адаптивним потенціалом, представники якої здатні продукувати, сприймати й відтворювати нові поведінкові зразки. Загалом по вибірці її кількість становить 18%, а серед працюючого населення — 23,3%. Крім того, приблизно третина опитаних утворює групу тих, хто активно намагається адаптуватися. В сукупності кількість адаптованих і тих, що адаптуються, перевищує на сьогодні половину населення як серед працюючих (59,4%), так і за вибіркою загалом (51,6%). Група з низьким адаптаційним потенціалом, яка не хоче або неспроможна пристосуватися до сучасних умов, становить загалом 34%, проте серед працюючих її представників менше (27,1%).

Таблиця 7

Рівень пристосування людей до сучасної життєвої ситуації (%)

Міра пристосованості	1997 N = 1200	1999 N = 1200	2001 N = 1200	2003 N = 1800	2007 N = 1800	2009 N = 1800
Активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності	7,3	7,4	7,2	8,3	16,0	18,0

Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	36,3	36,6	38,0	30,5	32,5	33,6
Не маю бажання пристосуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, очікую змін на краще	44,9	46,7	43,3	36,2	37,6	34,0
Важко відповісти	11,4	9,3	11,5	25,0	13,0	14,4

Загалом залежність бажання та вміння пристосуватися до змін від віку респондентів має сталий характер.

У старших вікових групах відсоток тих, хто не бажає пристосуватися, поступово зростає (табл.8). Проте причини цього явища пов'язані не тільки і не стільки з тим, що з роками падає сама здатність до адаптації. Характерно, що попри зменшення у молодших вікових групах загальної кількості тих, хто не бажає пристосуватися, кількість представників цієї групи залишається незмінною у наймолодшій віковій групі (18-25 років). Для молоді цього віку не характерний порівняльний контекст адаптації. І в 1997-ому і в 2009-ому їхня самооцінка відображає насамперед досвід первинного самостійного включення у соціально-економічні стосунки. І тут вирішальним стає саме його успішність. Небажання пристосуватися, пасивне очікування змін на краще фіксує в цьому віці саме низький рівень адаптивного потенціалу. Відповідно

¹ Наводяться дані всеукраїнських опитувань, здійснених Інститутом соціології НАН України спільно з Центром "СОЦІС" (1997, 1999, 2001 рік ,вибіркова сукупність 1200 осіб, репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти), дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2003 рік та дані опитувань Інституту соціології НАН України "Громадська думка в Україні" за 2007 та 2009 роки (вибіркова сукупність 1800 осіб, репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти).

одним з шляхів зменшення загрози суспільній безпеці має стати впровадження спеціальної програми формування мотивації активної самореалізації в процесі первинної соціалізації.

Таблиця 8

Вікова динаміка небажання населення пристосуватися до змін (%)

Вік респондентів	1997, N = 1200	2009, N = 1800
18–25 років	20,2	19,8
26–35 років	31,8	25,5
36–45 років	40,4	24,1
46–55 років	52,1	34,6
56–65 років	65,6	45,3
більше 66 років	69,1	57,3

Іншою є природа небажання пристосуватися, що її демонструють люди старших вікових груп, історія особистого життя яких тісно пов'язана з історією суспільства, якого вже немає. Оцінку сучасного стану речей вони формують, зважаючи на досвід життя в минулому.

Якщо люди молодшого віку активно залучаються до нового життя, інколи навіть всупереч своїм бажанням, старші вікові категорії громадян не хочуть пристосуватися, незважаючи на реальне погіршення свого матеріального становища, великою мірою через те, що вони переживають знецінення досягнутого у минулому.

В психологічному плані цю категорію можна умовно поділити на тих, хто не зміг розкрити себе з різних причин і тепер поширює внутрішню незадоволеність собою на ставлення до життя загалом, і на тих, чие успішне самоздійснення значною мірою загальмувалося,

ба й навіть припинилося саме внаслідок суспільних трансформацій.

Проте дані соціологічного дослідження підтверджують, що оцінка адаптованості до теперішнього поступово відходить від порівняння з минулим, частка тих, хто не бажає пристосовуватися, зменшується у всіх вікових групах.

Незважаючи на певну “проблемність” пристосовування до змін у старших вікових групах, загальна тенденція впливу особистісного чинника на процес суспільних перетворень з позиції генераційного підходу радше тяжіє до позитиву, оскільки в українському суспільстві постійно зростає частка населення, яка вступає в активне життя, не перебудовуючи, а будуючи свої уявлення про реальний світ. Ця група виступає стабілізаційним психологічним чинником суспільства, оскільки вона уже порівнює теперішнє не з минулим, а з бажаним для неї майбутнім.

Слід зазначити, що у сфері економічних відносин роль групи “активних” значно більша, ніж “пасивних”, бо переважну частку тих, хто не хоче пристосовуватися, становлять люди віком понад 55 років (у 2009 році їх частка становила 51,8%).

Оскільки нас цікавлять насамперед ті, хто змінює життя завдяки власній активності, розглянемо нижче групи різного рівня адаптованості, виключивши з аналізу групу непрацюючих пенсіонерів².

Ми вже зазначали, що адаптивний потенціал формується під впливом низки чинників. Його визначають спрямованість життєвих орієнтацій, досвід позитивних надбань, співвідношення індивідуальних здобутків та втрат, вираженість прагнення до самореалізації тощо.

Розглянемо дію деяких психологічних складових, які впливають на розвиток адаптивного потенціалу. Почнемо з інтернальності-екстернальності особистості.

Впевненість, що те, як складається життя, залежить переважно від самої людини (інтернальний локус контролю) підвищує її адаптивний потенціал, переконання, що здебільшого все залежить від зовнішніх обставин (екстернальний локус контролю) підживлює особистісну пасивність.

У співвідношенні з іншими орієнтаціями респондентів цей показник унаочнює особливості формування адаптивного потенціалу і внесок у цей процес індивідуально-суб'єктної складової.

Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ свідчать, що загалом людей екстернальної орієнтації у нашому суспільстві значно більше, ніж тих, хто зорієнтований насамперед на власні зусилля (рис. 1).

Те, як складається моє життя, залежить...

Рис. 1. Динаміка інтернально-екстернальних орієнтацій населення України (%)

Проте з роками співвідношення інтернальних та екстернальних орієнтацій поступово змінюється в бік деякого послаблення екстернальності.

Певною мірою це пов'язано саме із невпинною психологічною адаптацією до нових умов, що сприяє поступовому доланню на особистісному рівні відчуття повної залежності від обставин і розширенню меж суб'єктивно контролюваного простору життя.

Якщо розглянути співвідношення відповідних орієнтацій у розрізі груп різної міри адаптованості, побачимо, що серед групи активних інтерналів більше за екстерналів (рис.2). Натомість серед групи пошуку екстерналів удвічі більше, ніж інтерналів, а серед пасивних екстернали взагалі становлять більшість.

Рис. 2. Співвідношення інтерналів та екстерналів у групах різного рівня адаптованості (N =1284, %)

Іншим чинником, що досить сильно впливає на адаптивний потенціал, є система життєвих орієнтацій людей. Розглянемо її вплив на прикладі налаштованості представників досліджуваних груп щодо активності в досягненні власної мети. В дослідженні було представлено питання, спрямовані на порівняння уявлення людей про

² За рівнем адаптованості виділяються три групи: тих, хто активно залучився до нового життя (надалі — група активних), тих, хто знаходиться в пошуку себе (надалі — група пошуку), і тих, хто не має бажання пристосуватися (надалі — група пасивних).

те, якою є життєва позиція більшості громадян, з їхнім баченням власної життєвої позиції. Виявилось, що в даному разі група пошуку тяжіє до групи активних, а група пасивних демонструє відмінну орієнтацію. Це стосується як оцінок загалу, так і визначення власних пріоритетів.

На думку активних, таких, хто докладає максимум зусиль для реалізації своєї мети, в нашому суспільстві більше, ніж тих, хто воліє не дуже напружуватися у житті, пасивні ж демонструють протилежну орієнтацію (рис.3). Проте кількість представлених пропорцій з протилежними орієнтаціями становить приблизно 50% проти 40%, серед групи пасивних 34% проти 47%.

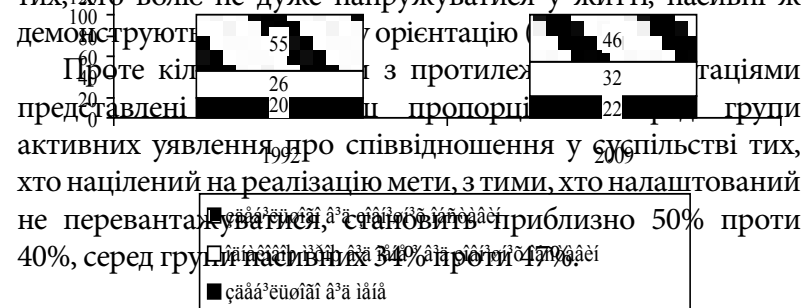

Рис. 3. Оцінка превалюючих життєвих позицій наших співгромадян у групах різного рівня адаптованості (N =1284, %)

Водночас, коли йдеться про те, яка з цих життєвих позицій ближча самим респондентам, позиціонування представників принаймні двох досліджуваних груп дуже чітке (рис.4). Серед активних прагнуть докладати максимум зусиль для реалізації своєї мети майже 90%, серед групи пошуку — 75%. А от у групі пасивних активну життєву позицію поділяють близько половини

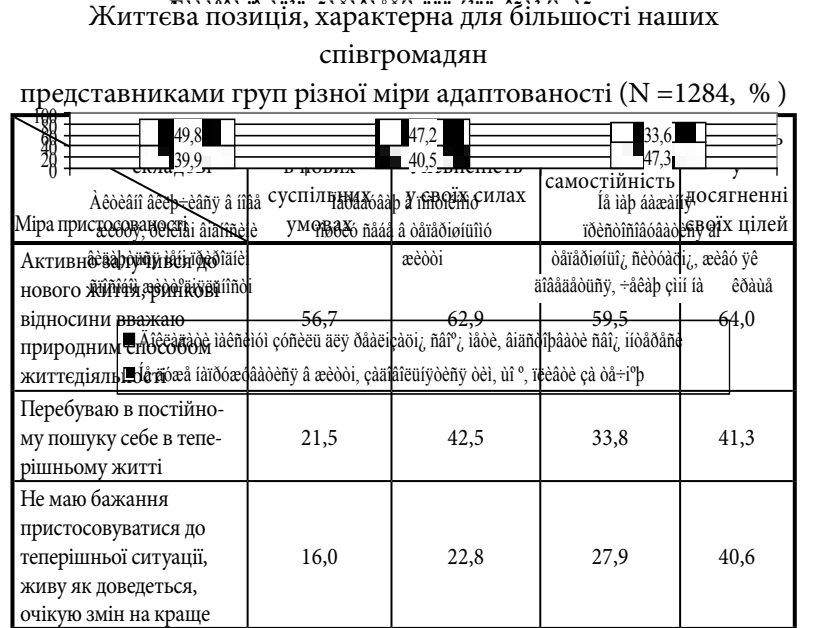

Рис. 4. Життєве позиціонування у групах різного рівня адаптованості (N =1284, %)

Цю тенденцію підтверджують і відповіді представників аналізованих груп на питання “Які сторони Вашого життя мають для Вас найбільше значення?” Якщо в оцінці важливості таких позицій як фізичне здоров'я або матеріальний дохід між представниками різних груп різниці немає, то в оцінці важливості самореалізації, розвитку здібностей різниця між групою активних і пасивних досить значна. Серед активних ці позиції назвали пріоритетними 18% респондентів, серед пасивних лише 7%.

Що ж сприяє чи заважає представникам зазначених груп у реалізації обраної життєвої позиції? Оскільки ми розглядаємо тут лише психологічну складову адаптивного потенціалу, звернемося до оцінки респондентами наявності у них необхідних для реалізації власних цілей психологічних якостей. Для цього використаємо відповідні показники, закладені в індексі соціального самопочуття населення (табл.9).

Таблиця 9

Як бачимо, більшість тих, хто утворює групу активних, вважають, що їм вистачає як уміння жити в нових суспільних умовах загалом, так і психологічних властивостей, що забезпечують це вміння — упевненості, рішучості, ініціативності. Натомість у групі пасивних фіксується брак систематичної складової активності. — Життєва позиція, характерна для самого респондента

вистачає вміння жити в нових суспільних умовах лише 10% представників цієї групи. Та ж проблема і в представників пасивних груп. Як бачимо, більшість тих, хто утворює групу активних, вважають, що їм вистачає як уміння жити в нових суспільних умовах загалом, так і психологічних властивостей, що забезпечують це вміння — упевненості, рішучості, ініціативності. Натомість у групі пасивних фіксується брак систематичної складової активності. — Життєва позиція, характерна для самого респондента

Таблиця 9

суспільного розвитку ситуації є формування і впровадження у масову свідомість системи трудових цінностей, які б могли виступати зовнішніми суспільновизнаними орієнтирами самореалізації.

Узагальнюючою характеристикою адаптивного потенціалу є картина майбутнього. Якщо воно уявляється людині позитивним, можна говорити про високу самооцінку адаптивного потенціалу і навпаки. В опитуванні було представлено питання щодо оцінки респондентами власного майбутнього (майбутнього родини) через десять років. Виявилось, що серед активних дивляться в майбутнє з надією половина опитаних (51,1%), серед групи пошуку третина (34,3%), а серед групи пасивних трохи більше чверті (27,7%).

Зазначені психологічні особливості представників досліджуваних груп впливають на їхні стратегії поведінки в умовах сучасної кризової ситуації. Так, активні, попри складнощі, більше налаштовані на досягнення: планують у найближчі 2-3 роки підвищити професійну кваліфікацію 24,6% групи активних і лише 10,1% групи пасивних, створити (розширити) власний бізнес планують у цих групах відповідно 16,5% та 6,5%, а от намагатимуться в цей період зберегти соціальне становище, яке мають, 21,4% групи активних та 32,9% групи пасивних.

Значний вплив на формування стратегій адаптивної поведінки справляє соціальне самопозиціонування, тобто визначення респондентами власного місця на соціальних сходах (від 1 – найнижче, до 7 – найвище). Найбільший і найвагоміший зв'язок соціального самопозиціонування спостерігається із оцінкою матеріального становища (рис.5). Ті, хто відносить себе до групи "бідні", позиціонують себе на другій (передостанній) сходинці соціальної драбини, в той час як ті, хто відносить себе до "середніх" та "вище середніх", займають місце двома сходинками вище.

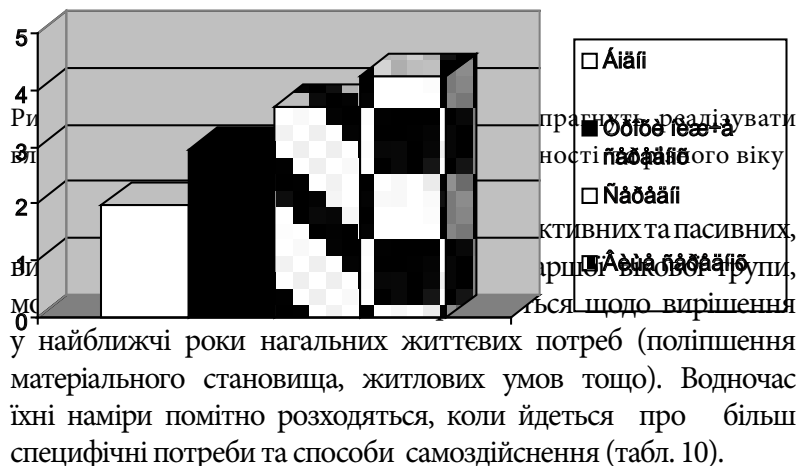
Рис. 5. Залежність соціального самопозиціонування від оцінки матеріального становища

Водночас із самопозиціонуванням пов'язані не лише традиційні соціально-демографічні, а й соціально-психологічні та психологічні характеристики. Це дає можливість пов'язати об'єктивний та суб'єктивний виміри життєвого простору, тобто визначити, як самооцінка розвитку особистісного потенціалу пов'язана із самооцінкою соціального стану. Дані опитувань дають можливість не лише підтвердити сам факт такого зв'язку, а й зафіксувати деякі суттєві його ознаки.

Як виявилось, самооцінка соціальної позиції слабко пов'язана з диспозиціями, зокрема самооцінкою готовності до того, щоб докладати максимальні зусилля для досягнення мети та відповідно прагненням не дуже напружуватися в житті³. Зв'язок із самооцінкою психологічних якостей виявився суперечливим. Найсильніше пов'язаною з самопозиціонуванням виявилася самооцінка упевненості у своїх силах⁴, водночас значно менший зв'язок зафіксовано із такими якостями як ініціатива та самостійність під час розв'язання життєвих проблем⁵ та рішучість в досягненні цілей⁶. Як і у випадку з рівнем адаптованості, нижча соціальна позиція більшою мірою кореспондує із проблемами, що

виникають на етапі прийняття рішень, і меншою мірою пов'язана із недостатньою готовністю до їх реалізації.

Досить тісно пов'язаними із самопозиціонуванням виявилися узагальнені оцінки адаптованості до самоздійснення в існуючих соціальних умовах. Вища самооцінка соціальної позиції супроводжується вищою самооцінкою вміння жити в нових суспільних умовах⁷ та вищою самооцінкою активності включення в сучасні ринкові відносини⁸. Загалом міра соціальної активності відчутно впливає на структуру життєвих намірів. Так, серед активних статистично значимо більше тих, хто у найближчі роки прагне реалізувати власну мрію. Причому така тенденція спостерігається як у молодших, так і у старших вікових групах (рис. 6).

Практично таке ж співвідношення спостерігається при порівнянні намірів респондентів, які відносять себе до “бідних” та “середніх”.

Таблиця 10

Структура життєвих намірів у групах різного рівня адаптованості та матеріального становища (вік до 55 років), (%)

Наміри на найближчі 2-3 роки	Активні	Пасивні	Середні	Бідні
Незначима різниця				
Поліпшити матеріальне становище	60.7	56.7	62.0	56.2
Поліпшити житлові умови	35.2	36.0	38.4	36.5
Змінити роботу на більш престижну (високооплачувану)	18.9	20.5	23.2	22.3
Значима різниця				
Поліпшити якість проведення вільного часу (відпочинку)	34.8	20.8	29.4	19.7
Підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень)	26.7	9.6	21.0	11.2
Створити (розширити) власний бізнес	17.0	6.7	12.1	6.0
Піднятися по службових сходах	14.8	5.8	13.7	4.7
Досягти успіхів у професійній сфері в інший спосіб	11.9	4.4	9.3	5.2
Намагатимусь зберегти соціальне становище, яке маю	19.3	30.7	25.4	30.5

Майже дзеркальний відбиток двох порівнювальних груп дає можливість стверджувати, що структура та ієрархія життєвих намірів, які визначають пріоритети майбутнього самоздійснення, залежать як від об'єктивної позиції в

³Коеф. кореляції Пірсона 0,124.

⁴Коеф. кореляції Пірсона 0,246.

⁵Коеф. кореляції Пірсона 0,191.

⁶Коеф. кореляції Пірсона 0,150

⁷Коеф. кореляції Пірсона 0,241

⁸Коеф. кореляції Пірсона 0,231

соціальному просторі, так і від міри соціальної активності. Причому чим нижча позиція і рівень активності, тим більше майбутнє “скорочується” до теперішнього, що виражається в намірах зберегти здобутки минулого. Слід зазначити, що респонденти, які належать до матеріального забезпечення, мають не лише різне теперішнє. В них було і різне минуле. Аналіз ретроспективних оцінок власних сподівань та розчарувань за останні 5 років показує, що надії щодо забезпечення матеріального стану родини справдилися у 5% тих, хто зарахував себе до групи бідних (табл.11). Серед тих, хто трохи нижче середніх, справджені надії відчули 31,5%, серед групи середніх таких було майже половина — 48,8%.

Таблиця 11

Ретроспективна оцінка змін у матеріальному становищі за останні 5 років у групах різного рівня матеріальної забезпеченості віком до 55 років, (%)

Матеріальний стан	Надії	Розчарування
Бідні	5.5	26.2
Трохи нижче середніх	31.5	42.0
Середні	48.8	26.8

Відповідно представники цих груп мають і різні налаштованості на майбутнє. Якщо звернутися до структури життєвих намірів, можна побачити, що значущі відмінності між тими, хто вважає, що зміни у матеріальному становищі відповідали їх сподіванням, і тими, в кого сподівання на покращення не справдилися, стосуються насамперед

ключових життєвих планів. Серед тих, хто задоволений своїми здобутками у матеріальній сфері, створити власний бізнес планують 17,7%, а поміж тих, хто розчарований змінами у матеріальному становищі, таких удвічі менше – 8,1%. Зазначимо, що ці цифри досить показові з точки зору оцінки економічної безпеки суспільства, оскільки репрезентують досить слабку психологічну налаштованість населення на розвиток підприємницької активності та формування середнього класу в країні.

Так само різниться і налаштованість на покращення свого службового становища. Піднятися по службових сходах сподіваються 14,6% тих, чії надії справдилися, і 7,8% серед розчарованих. Крім того, вищий рівень здобутків за попередні п'ять років визначає більш виразні наміри у сфері проведення вільного часу, організації відпочинку. Поліпшити цю сферу життя мають намір 33,5% з тих, хто має підкріплені надії, і 23,1% тих, хто розчарований попередніми здобутками у матеріальній сфері. Натомість серед представників останньої групи більше тих, хто центрує свої наміри навколо бажання зберегти те соціальне становище, яке вони мають (серед тих, чії надії справдилися, таких 21,3%). Отже, можна говорити про досить небезпечну для суспільства тенденцію до згортання активності, спрямованої на покращення свого матеріального та соціального становища мірою підвищення незадоволення попередніми здобутками.

Матеріальний стан респондентів визначає також їх ставлення до майбутнього. Найвищі сподівання демонструють ті, хто зараз відносить себе до групи “трохи нижче середніх” — 38,4%, ті, хто позиціонує себе як “середні”, мають менші сподівання (дивляться у майбутнє з надією 32,9% представників цієї групи). Нарешті серед бідних таких, хто сподівається на те, що становище їхньої родини покращиться, найменше – 23,8%. Проте, згадаймо, що справдилися сподівання на покращення у попередні

5 років лише у 5% представників цієї групи. Отже, надія вмирає останньою, попри невдачі, люди сподіваються на покращення.

Водночас, якщо подивитися на групу тих, хто побоюється за майбутнє своєї родини через 10 років, виявляється, що найбільше таких респондентів у групі із середнім рівнем матеріального становища — 38,2%. Серед тих, хто належить до групи “трохи нижче середніх”, побоювання трохи менше, їх висловлюють 35,7% опитаних, а от бідні, які, здавалося б, найбільш уражені кризою, побоюються майбутнього найменше — дивляться у майбутнє з пересторогою лише 17,9% респондентів. Знову таки у відповідності із відомим твердженням про те, що нема чим залякувати тих, кому вже немає чого втрачати.

Парадоксальність оцінок майбутнього полягає і в тому, що загальна оцінка респондентами ситуації в країні розходиться з їхніми сподіваннями на майбутнє. Найкраще оцінюють подальший розвиток ситуації в країні “середні”. Тільки у цій групі кількість тих, хто вважає, що ситуація поліпшиться, перевищує кількість тих, хто очікує на погіршення ситуації в країні (38,5% проти 28,2%). Натомість серед найбільш оптимістично налаштованої групи “трохи нижче середніх” очікують погіршення 41,7%, а поліпшення 38,2%, ще гірше співвідношення песимістів та оптимістів у групі “бідних” – 21,8% проти 15,3%. Ці дані підтверджують, що відчуття загрози суспільній безпеці є характерною ознакою сучасного стану масової свідомості і поширено серед представників усіх соціальних груп. Певною мірою компенсує цю ситуацію те, що сама по собі позитивна або негативна оцінка подальшого розвитку ситуації в країні не кореспондує прямо з особистісними планами на майбутнє. Суттєва різниця між тими, хто очікує покращення, і тими, хто побоюється погіршення, фіксується лише щодо бажання просто більше радіти, отримувати задоволення від життя.

Серед оптимістів на це сподіваються 47,2%, серед песимістів – 37,5%.

Якщо порівняти плани тих, хто дивиться у майбутнє з надією, і тих, хто побоюється за майбутнє, можна також побачити, що суттєві відмінності у ключових сферах життя практично відсутні. Представники обох груп планують заробляти більше грошей, віддавати увагу родині, отримати хорошу постійну роботу і просто отримувати задоволення від життя. Водночас по деяких позиціях розбіжності у планах досить значні. Зокрема, реалізувати власну мрію хотіли б 41,6% тих, хто дивиться у майбутнє з надією, але лише 26,5% тих, хто очікує його з побоюваннями. Оскільки оптимістичний погляд у майбутнє притаманний насамперед представникам молодших вікових груп, бачимо у цій групі також виразніші плани стосовно подальшого навчання та підвищення кваліфікації.

Отже, на основі аналізу даних дослідження можна констатувати, що група активних демонструє збалансованість психологічних компонентів, які забезпечують успішність адаптації, бажання досягнень підкріплено у них здатністю їх забезпечувати. Для групи пошуку характерним є виражене бажання адаптуватися при меншій психологічній забезпеченості. Нарешті група з низьким адаптивним потенціалом демонструє як дефіцит бажання адаптуватися, так і слабку спроможність відтворювати ефективні адаптаційні навички. Зважаючи на приблизно рівне кількісне співвідношення вказаних груп серед працюючих, можна констатувати недостатню готовність населення використовувати активні конструктивні практики життєздійснення в кризовій ситуації, що може розглядатися як показник загрози безпеці суспільства. Перспектива підсилення особистісного потенціалу як однієї з складових забезпечення національної безпеки пов'язана з досягненням

позитивного балансу оцінки наявних досягнень та втрат як на рівні особистості, так і на рівні масової свідомості.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ ЗА УМОВ КРИЗИ

Олександр РЕЗНИК,
кандидат соціологічних наук, науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

За умов суспільних перетворень, коли нормативна складова політичної інституціоналізації суспільства набуває характеру амбівалентності, спрямованість розвитку політичної сфери та результати трансформаційних процесів багаточому залежать від поведінкової суб'єктності активних громадян. За умов економічної кризи складається ситуація, коли попередні стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові умови спонукають активних соціальних суб'єктів розширити або переорієнтувати перелік власних домагань. Виокремлюються найбільш дієві стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні нових соціальних інститутів, тим самим зміцнюючи національну безпеку країни. Зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних практик, а накопичені зрушення в практиках, що реалізують певний інститут, призводять до змін цього інституту. В результаті свідомого спрямування соціальних практик у бік бажаних суспільних змін відбувається актуалізація прихованого потенціалу. Це зумовлює детальніший аналіз таких форм громадянської активності, які носять перманентний характер, а саме громадянських практик як

систематичних, відтворюваних і постійних дій населення у суспільно-політичній сфері.

У дослідженні рівня смертності у Східній Європі на початку 90-х років виявлено важливу роль громадянських практик: у країнах, в яких багато людей були членами церковних громад та професійних спілок, смертність була нижчою. Існування профспілок, церков, спортивних, політичних та інших громадських організацій зіграло істотну роль у пом'якшенні стресів під час бурхливих перетворень. Виявлено, що у країнах, в яких більш ніж 45% населення були членами громадських організацій, масова приватизація не мала суттєвого зв'язку зі смертністю. Зокрема, у Чеській республіці, де було зафіксовано нижчий рівень смертності, понад 48% дорослого населення були залучені до певної громадської організації, тоді як у колишніх радянських республіках соціальне членство складало в середньому менше, ніж 10%¹.

Таким чином, вивчення громадянських практик є вкрай важливим для перехідних суспільств, оскільки виявлення цього явища дасть змогу прогнозувати як формування громадянського суспільства, так і подолання стресових явищ, породжених економічними кризами.

Дослідження громадянських практик вимагає фіксації здійснених поведінкових актів. Йдеться про дії, які відбулися у минулому і не залежать в момент опитування від настрою респондента, його оцінки та інших суб'єктивних чинників, котрі можуть вплинути на об'єктивність картини життя особистості. У методологічному плані вивчення громадянських практик потребує порівняльних

або моніторингових досліджень, оскільки усталеність і відтворюваність фактичних дій можна зафіксувати лише за умови спостереження ефекту тривалих тенденцій поведінки окремих угруповань, які регулярно потрапляють до вибіркової сукупності. У нашому дослідженні аналізувалися громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і колективні форми участі у громадсько-політичних заходах; практики контактування громадян з установами й організаціями, які передбачають звернення до цих інституцій задля реалізації та відстоювання своїх інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями людей, які добровільно об'єднані в асоціації задля спільної реалізації та просування своїх потреб та інтересів.

В аналізі громадсько-політичних практик використано масиви емпіричних даних загальнонаціональних репрезентативних опитувань “Громадська думка в Україні — 2006”, “Громадська думка в Україні — 2007” та “Громадська думка в Україні — 2009”. Розрізняють конвенціональні (традиційні) та неконвенціональні (нетрадиційні) форми громадсько-політичної активності, які залежать від традицій політичної участі. Зазвичай до конвенціональних форм громадянських практик можна віднести достатньо рутинну поведінку, яка використовує інституціональні канали і є прийнятною для домінуючої у суспільстві політичної культури. Неконвенціональні форми громадсько-політичних практик, включаючи насильницькі, використовуються тоді, коли традиційні форми у силу різних причин стають недоступними, або ж коли не приносять бажаного результату.

Отже, результати трьох обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл. 1). Порівнюючи результати досліджень, треба мати на увазі те, що після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 року, неминучим було зниження залученості населення до політичної сфери.

Таблиця 1

Динаміка відповідей населення України на запитання “У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?” (%)

Варіанти відповіді		2006	2007	2009
Конвенціональні практики	Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2
	Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1
	Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3
	Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7
	Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	—	—
	Брав участь у роботі громадських організацій	—	2,9	2,4
	Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5

¹Stuckler D., King L., McKee M. Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis, available at [http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(09\)60005-2/fulltext](http://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(09)60005-2/fulltext).

Неконвенціональні практики	Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4
	Не купляв певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7
	Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0
	Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2
	Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4
	Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6
	Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4
	Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4
	Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1
	Інше	0,7	0,7	0,1
	У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7
	ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ	35,3	20,1	16,3
	Конвенціональні громадсько-політичні практики	33,3	16,7	13,5
	Неконвенціональні громадсько-політичні практики	17,2	10,1	8,7

Примітка: Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді

Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті практики, які пов'язані з передвиборними кампаніями.

Парламентські вибори 2006 року продовжили змагання політичних сил і відтворювали попередні методи агітації. Однак вже наступного, 2007 року політична активізація, спричинена розпуском парламенту, не набула такого поширення, як у минулому. Участь у переважній більшості форм громадсько-політичних заходів відчутно знизилася — майже удвічі.

Особливо відчутним стало зниження показників таких форм, як переконування інших у правоті своїх політичних поглядів, носіння політичної символіки та контактування з політичними активістами. Водночас у 2009 році дещо зросла така новітня форма громадянських практик, як розсилка повідомлень політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту. Загалом відбулося відчутне зниження конвенціональних громадсько-політичних практик: 2006 — 33,3%, 2007 — 16,7%; 2009 — 13,5%.

Особливістю українського суспільства є те, що низькі показники конвенціональних форм практик не спричинили росту неконвенціональних форм. Участь у неконвенціональних заходах також відчутно знизилася: 2006 — 17,2%, 2007 — 10,1%; 2009 — 8,7%. Аналізуючи динаміку неконвенціональних практик, потрібно взяти до уваги той факт, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 року, загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання “Чи брали Ви участь в акціях протесту в період «помаранчевої революції»?”. Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні—березні 2005 року, 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брали участь у неконвенціональних практиках. Якщо порівняти результати другої (2005) та третьої (2007) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми неконвенціональних практик, як участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження — відповідно 21,6% та 7,1%. Таким чином, упродовж 2004—2009 років відбувається істотне зниження виявів протестних практик. Незважаючи на численні прогнози росту протестних дій населення у зв'язку з фінансовою кризою, соціальна напруга не вилилася у конкретні дії.

Ваналізі практик контактування громадян з установами й організаціями використано масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у лютому-березні 2002 року.

У рамках загальнонаціональних репрезентативних опитувань “Громадська думка в Україні — 2007” та “Громадська думка в Україні — 2009” було запропоновано відтворити аналогічне запитання з відповідним переліком установ та організацій. Результати трьох соціологічних опитувань свідчать про суттєву динаміку (див. табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка відповідей населення України на запитання “Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ чи організацій щодо розв’язання Ваших особистих проблем?” (%)

Установи чи організації	2002	2007	2009
Міліція	10,3	5,1	4,2
Суд	4,8	3,6	4,6
Прокуратура	2,7	0,8	1,1
Адвокат	5,3	3,7	3,2
Місцева держадміністрація	9,5	4,5	4,6
ЖЕК	26,7	21,6	13,4
Місцева Рада	7,8	6,5	5,0
Депутат місцевої Ради	2,8	2,6	1,9
Депутат Верховної Ради	1,2	0,7	0,3
Секретаріат (Адміністрація) Президента	0,8	0,9	0,4
Уряд	0,7	0,6	0,4
Міністерство, відомство	1,1	0,9	0,5
Профспілка	7,6	3,6	2,6
Громадська (політична) організація	2,1	1,3	1,0
Засоби масової інформації	2,5	1,8	1,4
Керівник установи, де працює	23,1	12,7	8,3
Інше	–	1,5	0,6

Практики контактування з установами й організаціями загалом	53,2	41,4	31,7
---	------	------	------

Примітка: Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Зокрема, якщо у 2002 році загальна кількість українських громадян, що були задіяні хоча б в одному контактуванні, складала 53,2%, то у 2007 році таких нараховувалося вже менше — 41,4% дорослого населення, а в 2009 році — вже 31,7%. Це свідчить про суттєве зниження практик контактувань з установами та організаціями. Відчутно зменшилося (майже вдвічі) кількість звернень до міліції, прокуратури, місцевої держадміністрації, профспілки та керівника установи, де працює респондент. У 2009 році зафіксовано зниження звернень до ЖЕКу. Можна припустити, що істотне зниження практик контактувань впродовж семи років (2002-2009) може бути свідченням звуження легітимних каналів забезпечення потреб громадян, або ж існує тенденція їх зменшення в структурі громадянських практик, що є наслідком патерналістських орієнтацій. До такого висновку схиляє двовимірний розподіл в моніторинговому опитуванні 2002 року, який засвідчив, що серед людей, які отримали реальну соціальну допомогу, 66,4% зверталосся до установ чи організацій. Серед тих, хто потребував допомоги, але не отримав жодної підтримки, зафіксовано 52% контактувань. Натомість, серед тих, хто не мав потреби в допомозі, лише 44,2% зверталось до установ чи організацій.

Кооперативні практики проявляються переважно через членство в організаціях, які сформовані з метою або впливати на прийняття рішень в державному чи муніципальному управлінні, або відстоювання та реалізації спеціалізованих інтересів. Ці організації можуть

охоплювати дуже широкий спектр суспільних проблем. Однак, як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, попри незначні коливання (зростання у 2006 році членства у політичних партіях), істотних зрушень протягом десятиліття не відбулося (див. табл. 3). До того ж спостерігається помітне зниження членства у нетрадиційних профспілках. Якщо взяти за основу динаміку показника “не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів”, то відповідно членством охоплено лише 14-17% дорослого населення України.

Таблиця 3

Динаміка відповідей населення України на запитання “Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?” (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008
Клуб за інтересами	2,0	1,6	1,3	2,5	1,2	1,7	1,7	2,2
Політична партія	0,7	0,5	0,9	0,8	2,2	1,9	4,6	2,8
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,4	0,2	0,7	0,6	0,8	0,7
Екологічний рух	1,3	0,9	1,5	1,1	2,0	1,3	0,9	0,7
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,6	0,8	0,7	0,7	0,9	1,3
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,0	1,4	1,5	0,3	0,4	0,2	0,4
Творча спілка	1,2	0,4	0,7	0,6	0,4	0,5	0,5	0,8
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,7	2,8	2,0	2,1	1,8	2,4
Об'єднання за фахом	2,7	2,3	2,0	2,9	2,8	2,9	1,9	2,6
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,6	1,4	2,0	1,8	1,4	1,3	1,6
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,3	3,9	5,2	4,0	4,2	2,6	2,8
Об'єднання фермерів	0,7	0,2	0,3	0,7	0,9	0,4	0,3	0,5
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,1	0,6	1,0	0,9	0,7	0,8	0,7

Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82,2	86,7	86,6	82,9	83,9	83,8	83,6	83,3
Не відповіли	0,9	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1

Заумовфінансово-економічної кризи носії громадянських практик набувають додаткових переваг, оскільки їм легше переорієнтуватись на необхідність економічного виживання й адаптацію до нових соціально-економічних умов. Цьому сприяє те, що навички громадянської активності і цінності політичної ефективності виступають як додатковий соціальний ресурс. Громадсько-політичні практики сприяють засвоєнню людиною необхідних норм та моделей соціальної поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку), які дають змогу набутти досвід і необхідну підтримку з боку офіційних структур. Практики контактування з установами, наприклад, написання скарг, клопотань чи запис на прийом вимагають від людини певної компетенції, певних навичок, здатності грамотно викладати свої вимоги у доступній манері, прийнятній для політиків і бюрократів. Це спонукає людину цікавитися системою функціонування державного управління, її ієрархії. Останнім часом у великих містах набувають поширення об'єднання громадян України в різного роду клуби любителів певного автомобіля, мотоцикла, бренду тощо. І хоча ці клуби за інтересами на перший погляд не мають громадянського спрямування, все ж внутрішня взаємодія, спілкування у клубах сприяють у подальшому солідаризації та взаємодопомозі. Зокрема, активісти клубу допомагають один одному у випадку лікування родичів, аварій і ДТП тощо².

Доказом переваги носіїв громадянських практик є те, що громадяни, які здійснюють практики, більшою мірою забезпечені роботою. Зокрема, результати дослідження

“Громадська думка в Україні — 2009” виявили, що серед тих, хто бере участь у громадсько-політичних заходах, лише 29,1% непрацюючих, тоді як серед незалучених таких 40,4%. Аналогічним чином ж така тенденція простежується стосовно практик контактувань з установами чи організаціями: серед тих, хто звертався, 32,5% безробітних, тоді як серед тих, хто жодного разу не звертався, 41,3% не мають роботи. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2008 р.) серед членів громадських організацій – непрацюючих 29,9%, тоді як серед тих, хто не задіяний у кооперативні практики, – таких 44,1%. Власне такі ж відмінності спостерігаються стосовно бажання відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.): серед задіяних у громадські організації 54% мають підприємницькі амбіції, тоді як серед не учасників таких 44,3%. Можливим поясненням цих відмінностей є той факт, що рівень інтернальності (переконаності, що власне життя більшою мірою залежить від самого себе, а не від зовнішніх обставин) дещо вищий серед залучених у кооперативні практики – 27,5%, тоді як серед не залучених таких 21,1%.

Очевидно, що стратегії адаптації громадян залежать не тільки від наявної ситуації, але й від попереднього досвіду і набутих навичок. Наявність цього соціального ресурсу зумовлює у людей високі життєві домагання. Якщо порівняти відповіді на запитання “Чи є у Вас намір протягом найближчих двох-трьох років здійснити наступне?..” залучених та не залучених респондентів у громадянські практики, то простежується певна різниця (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл груп респондентів, залучених у громадянські практики, стосовно власних намірів у майбутньому, 2009 (%)

“Чи є у Вас намір протягом найближчих двох-трьох років здійснити наступне?..”	Громадсько-політичні практики		Практики контактування	
	Так	Ні	Так	Ні
Створити (розширити) власний бізнес	10,2	7,6	10,4	6,8
Змінити роботу на більш престижну (високооплачувану)	19,7	15,4	21,2	13,8
Піднятися по службових сходах	12,2	6,5	11,5	5,5
Підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень)	17,3	12,5	17,1	11,5
Досягти успіхів у професійній сфері в інший спосіб	10,2	5,2	6,9	5,6
Обійняти певну виборну посаду	3,1	1,9	2,8	1,7
Поліпшити житлові умови	35,7	27,0	35,3	25,3
Поліпшити матеріальне становище	57,5	46,3	56,6	44,2
Поліпшити якість проведення вільного часу (відпочинку)	28,2	20,8	30,9	18,0
Поліпшити своє соціальне становище в інший спосіб	5,4	4,4	4,6	4,6
Намагатимусь зберегти соціальне становище, яке маю	29,3	33,8	29,3	34,9
Інше	0,7	1,1	1,1	1,0
Важко відповісти	6,8	15,2	9,5	15,8

Зокрема, носії громадянських практик, як громадсько-політичних, так і контактування з установами й організаціями, мають більші домагання у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та дозвілєвій царинах. Натомість неактивні громадяни більшою мірою невизначені стосовно своїх дій у майбутньому або ж намагаються зберегти соціальне становище, яке вже мають. Такі результати наштовхують на висновок, що громадянські практики населення є важливим ресурсом подолання наслідків фінансової кризи.

Якщо проаналізувати групи, які залучені або не залучені у кооперативні практики, стосовно рівня їхньої задоволеності

²Трибушная Е. Братья по колесам // Корреспондент. 23 октября 2009. — № 40 (379). — С. 44-45.

певними соціальними потребами, які визначають соціальне самопочуття та сприйняття свого становища, то спостерігаються відчутні відмінності (див. табл. 5).

Таблиця 5

Задоволеність певними соціальними благами груп респондентів, які залучені або не залучені у кооперативні практики, 2008 (%)

Вистає з наведеного:	Кооперативні практики	
	Так	Ні
Роботи, що підходить	44,3	29,7
Сучасних економічних знань	25,0	20,5
Упевненості у своїх силах	46,3	39,4
Сучасних політичних знань	32,3	22,8
Рішучості у досягненні своїх цілей	45,5	36,2
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	20,6	13,7
Ініціативи та самостійності під час розв'язання життєвих проблем	50,7	44,4
Можливості працювати з повною віддачею	49,7	37,4
Упевненості у власному майбутньому	16,2	12,1
Можливості дати дітям повноцінну освіту	21,5	14,4

Група тих, хто є членом громадських організацій, більшою мірою задоволена соціальними благами, ніж не залучені у кооперативні практики. Більша впевненість у власних силах, знання, рішучість та ініціативність дають змогу під час кризи використати цей ресурс і не розгубитися. Цьому також сприяє робота за покликанням та можливість працювати з повною віддачею. До того ж порівняння цих груп за оцінкою власного матеріального стану також свідчить про суттєві відмінності. Серед тих, хто залучений у кооперативні практики, оцінили своє матеріальне становище як бідне – 27,5%, як середнє – 68,8%. Серед незалучених – 41,2% оцінили своє матеріальне становище як бідне, 53,7% – як середнє.

Таким чином, за умов економічної кризи громадянські практики можуть стати визначальними чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів. Вищий рівень соціального самопочуття, оптимістичніша оцінка власного матеріального становища, покладання власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадянських практик для самоактуалізації людини у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурних сферах. Досвід громадянських практик дають змогу їхнім носіям займати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди. Однак тенденція зниження кількості населення, яке залучене у громадянські практики, свідчить про зменшення цього ресурсу.

ІНТЕРНЕТ ЯК ФАКТОР АДАПТАЦІЇ В УМОВАХ КРИЗИ

Наталія БОЙКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

Сьогодні вже практично не викликає сумніву той факт, що рух до інформаційного суспільства – це шлях у майбутнє людської цивілізації, який істотно змінює сформовані уявлення та відкриває нові можливості в усіх сферах буття. Новітні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), зокрема інтернет-технології, відкривають потенційно необмежені можливості глобальної інтеграції та підвищення конку-рентноздатності соціальних агентів.

Сучасні ІКТ – це шанс і для малих підприємств, і для віддалених селищ, і для транзитивних країн інтегруватись у всесвітній інформаційно-комунікаційний простір, стати повноцінними учасниками глобального процесу, здійснювати свою діяльність у сфері економіки, в соціальній сфері, в політиці, культурі, освіті, науці тощо. Це можливість для кожного актора глобального світу реалізовувати свої бізнесові, наукові та інші інтереси і в своїй країні, і в загальносвітовому масштабі.

Виникнувши як засіб для обміну інформацією, Інтернет сьогодні є територією, на якій активно продають і купують, рекламують і оплачують товари та послуги, користуються можливостями інтернет-банків, голосують, шукають роботу, спілкуються, реалізують свої фахові, бізнесові, політичні інтереси тощо. Користування Інтернетом дедалі частіше стає стандартом повсякденного життя людей усього світу. Аудиторія Всесвітньої мережі неухильно зростає. Сьогодні Інтернет уже слід розглядати як незамінний інструмент. За сприятливих умов новітні технології здатні

стати могутнім засобом підвищення продуктивності праці, економічного зростання, створення нових робочих місць, розширення можливостей і працевлаштування, і співробітництва, і, зрештою, підвищення загальної якості життя, що безсумнівно робить сучасні ІКТ одним із факторів забезпечення національної безпеки.

Зазначимо, що нинішня фінансово-економічна криза виявилася досить важким тягарем для України, швидко розповсюдившись на грошово-кредитну, фіскальну, соціальну сфери, погіршивши соціальне самопочуття та очікування й соціально-економічних суб'єктів, і пересічних громадян. Відчутним наслідком світової кризи стало загальне погіршення якості життя населення країни у зв'язку з комплексним впливом зниження доходів, бюджетних видатків та стрімким зростанням безробіття. Глобальне економічне потрясіння призвело до різкого зниження попиту споживачів на товари та послуги, значного скорочення робочих місць, відчутних змін соціальної та майнової структури населення.

Відповідно в умовах соціально-економічної кризи актуалізуються питання адаптивних можливостей, адекватності і конструктивності поведінки людини. Саме успішність цих процесів впливає на подальші тенденції соціального та економічного розвитку суспільства, виступає чинником активної самореалізації й адаптації до несприятливих умов, запорукою подолання труднощів кризового періоду, одним з визначальних факторів безпечного розвитку країни.

Загальними критеріями успішності адаптації є суб'єктивне самооцінювання ступеня адаптації, позитивний емоційний стан, наявність можливостей для подальшого розвитку, позитивне ретроспективне оцінювання майбутнього. К.Левін, досліджуючи індивідуальні особливості стратегій адаптації до зміни ситуації, визнавав важливість соціального контексту як потужного стимулятора або засобу обмеження поведінки¹.

Входження в певну соціальну зону, зокрема в зону сучасних інформаційно-комунікаційних технологій і долучення до інтернет-мережі, на наш погляд, розширює поле самореалізації та виступає додатковим інструментом адаптації особистості до наслідків соціально-економічної кризи. Зауважимо принагідно, що незважаючи на всі негаразди, що спіткали в умовах кризи громадян України, кількість користувачів Інтернету в Україні неухильно зростає (рис. 1).

Рис. 1. Користувачі Інтернету в Україні (%)

¹ Левин К. Теория поля в социальных науках. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.

Більше того, в умовах кризи було виявлено досить цікавий феномен. Як ми вже зазначали, основною ознакою глобальної економічної кризи стало реальне зменшення прибутків населення, скорочення витрат на продукти харчування та інші товари народного вжитку, зниження споживацького попиту на товари та послуги. Це підтверджують і дані Держкомстату України². Спостерігається загальне скорочення абонентів мобільного зв'язку, абонентів кабельного телебачення. Так, наприклад за 2008 рік загальна кількість абонентів мобільного зв'язку скоротилася на 266,9 тис. осіб, а лише за перший квартал 2009 року – на 420 тис. осіб. Водночас статистика засвідчує, що навіть в умовах кризи фіксується стрімке зростання кількості абонентів

мережі Інтернет в Україні. Так, за даними Держкомстату України, за 2008 рік кількість абонентів мережі зроста на 516,5 тис. осіб, а лише за перший квартал 2009 року – на 100,5 тис. осіб.

Якщо простежити динаміку зміни кількості абонентів зв'язку в Україні за 2008-й та за перший квартал 2009 року, то можна побачити, що відбувається значне підвищення попиту на послуги інтернет-зв'язку вдома. Збільшення домашніх абонентів мережі Інтернет з 1 квітня 2008 року по 1 квітня 2009 року склало 51,7%, а лише за перший квартал 2009 року – 34,7%. Як бачимо, українці активно долучаються до Інтернету.

З огляду на завдання нашого дослідження (визначити можливості адаптації за допомогою Інтернету) для порівняння було виділено дві групи: 1 - користувачі Інтернету (25,3%), в яку увійшли респонденти, що надали ствердну відповідь на запитання “Чи користуєтесь Ви Інтернетом?”; 2 – “не користувачі” (63%), в яку увійшли респонденти, які при відповіді на запитання “Чи користуєтесь Ви Інтернетом?” зазначили: “не маю потреби і ніколи не користуюся”.

Дослідження засвідчило схоже сприйняття ситуації, що склалася сьогодні в країні, представниками обох соціальних груп: найбільше люди бояться безробіття, зростання цін та невиплат зарплат, пенсій. Можна припустити, що ці страхи пов'язані з оцінкою населенням довготривалих наслідків теперішньої економічної та фінансової кризи серед яких, насамперед, люди відмічають суттєве зростання безробіття та різке зниження рівня життя, а також падіння промислової сфери та руйнування фінансової системи.

Криза вплинула на всіх мешканців країни. Загалом лише 4,1% респондентів, відповідаючи на запитання: «Якою мірою Вас і Вашої сім'ї торкнулася фінансово-економічна криза?» зазначили, що їх вона «практично не торкнулася». Переважна ж більшість (61,8%) зазначили, що криза

торкнулась їх «досить відчутно, але не катастрофічно» (табл.1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання: «Якою мірою Вас і Вашої сім'ї торкнулася фінансово-економічна криза?» (N=1793, %)

	Не користувачі	Користувачі Інтернету	Загалом по Україні
Можна сказати, що катастрофічно	19,7	13,7	18,2
Досить відчутно, але не катастрофічно	60,6	61,7	61,8
Лише трохи	16,0	18,9	16,0
Можна сказати, що практично не торкнулася	3,6	5,7	4,1

Виділені групи демонструють схоже сприйняття ситуації, але їм притаманні й певні відмінності.

Результати попередніх досліджень засвідчили, що користувачі Інтернету мають більш різноманітний (насичений) стиль життя, порівняно з іншими групами².

з кризою в різних сферах), а з іншого – розширює шляхи подолання кризи та можливості адаптації до неї.

Результати дослідження підтверджують ці припущення. Говорячи про вразливість, слід зауважити, що група користувачів демонструє сильнішу ураженість кризою.

Так, наприклад, проблеми, пов'язані із скороченням обсягів виплат заробітної плати (пенсії), відчувають 36,6% користувачів проти 29,8% серед не користувачів; проблеми, пов'язані з труднощами щодо повернення отриманого в банку кредиту, відчувають 22,7% користувачів проти 15% серед не користувачів; труднощі з поверненням свого внеску в банк відповідно 12,8% проти 8,5% (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання: «Що з нижче перерахованого торкнулося Вас чи кого-небудь із членів Вашої родини під час нинішньої економічної кризи в Україні?» (N=1793,%)

	Не користувачі	Користувачі Інтернету	Загалом по Україні
Звільнення (скорочення) з роботи	21,4	19,8	20,8
Невиплата чи виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	29,8	36,6	32,1
Труднощі з поверненням узятого в банку кредиту	15,0	22,7	17,6
Труднощі з поверненням свого внеску в банк	8,5	12,8	10,0
Скорочення споживання продуктів харчування	53,6	42,7	51,5
Зменшення покупок одягу, взуття, інших речей	58,4	65,6	61,8

²Державний комітет статистики України / Статистична інформація. Транспорт і зв'язок. Абоненти зв'язку. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Зниження якості комунальних послуг (забезпечення гарячою водою, опалення тощо)	18,0	20,9	19,4
Інше (напишіть)	2,8	4,2	3,5
Нічого не торкнулося	7,0	7,5	6,7

З іншого боку, користувачі інтернет-мережі виявилися більш оптимістичними в оцінці можливостей подолання фінансово-економічної кризи. Так, 57,3% користувачів Інтернету вважають, що до 2020 року ситуація в країні поліпшиться, і лише 20,8% вважають, що ситуація погіршиться (серед не користувачів 46,4% та 22,7% відповідно).

Користувачі активно будують плани на найближчий час. Так, вони налаштовані протягом найближчих двох-трьох років поліпшити матеріальне становище (61,9% проти 39,8% серед не користувачів), поліпшити якість проведення вільного часу (36,6% проти 15,1% серед не користувачів), підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень) – 30,6% проти 5,3% серед не користувачів, змінити роботу на більш престижну (високооплачувану) – 26,2% проти 10,6% серед не користувачів, створити (розширити) власний бізнес – 18,1% проти 3% серед не користувачів (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання: “Чи є у Вас намір протягом найближчих двох-трьох років здійснити наступне..?” (N= 1792, %)

	Не користувачі	Користувачі Інтернету	Загалом по Україні
Створити (розширити) власний бізнес	3,1	18,1	8,0
Змінити роботу на більш престижну (високооплачувану)	10,6	26,2	16,1

Піднятися по службових сходах	3,0	18,3	7,4
Підвищити професійну кваліфікацію (освітній рівень)	5,3	30,6	13,2
Досягти успіхів у професійній сфері в інший спосіб	3,6	11,5	6,0
Обійняти певну виборну посаду	1,7	2,9	2,1
Поліпшити житлові умови	23,3	35,0	28,5
Поліпшити матеріальне становище	39,8	61,9	48,2
Поліпшити якість проведення вільного часу (відпочинку)	15,1	36,6	22,0
Поліпшити своє соціальне становище в інший спосіб (напишіть)	4,7	3,5	4,5
Намагатимусь зберегти соціальне становище, яке маю	39,4	20,3	33,0
Інше (напишіть)	1,0	1,3	1,0
Важко відповісти	18,4	5,1	13,8

Як засвідчують результати нашого дослідження, користувачі обирають для себе більш активні шляхи виходу з кризи (стратегії адаптації). Так, з тих мешканців України, хто втратив роботу, 64,5% користувачів зазначають, що будуть шукати роботу, поки не знайдуть, тобто обирають активно-дієву стратегію подолання наслідків кризи (серед не користувачів таких 58,3%). Пасивну стратегію адаптації, яка виявляється у відсутності планів на майбутнє у разі втрати роботи, частіше обирають не користувачі – 30% проти 17,2% в групі користувачів Інтернету. У 2009 році користувачі частіше використовують Інтернет для реалізації своїх планів та інтересів (табл. 4).

Таблиця 4

³Бойко Н. Новітні інформаційні технології та сучасний стиль життя // Стиль життя: панорама змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С.157-220.

Динаміка розподілу відповідей на запитання: “З якою метою Ви використовуєте Інтернет?” серед користувачів Інтернету (%)

Варіанти відповідей	2006 N=293	2007 N= 340	2009 N=452
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	38,8	39,4	47,8
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	36,5	38,5	42,7
Знаходжу нові комп'ютерні ігри	*	11,2	10,4
Просто блукаю по мережі	20,5	15,3	21,2
Спілкуюсь в чатах, ICQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “Вконтакте” тощо)	16,4	17,9	36,7
Беру участь у форумах, конференціях	7,8	4,4	6,2
Користуюся електронною поштою	28,3	35,6	47,8
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	35,6	40,0	40,0
Знаходжу й читаю/переписую у свою електронну бібліотеку художні книги	6,4	7,4	9,1
Читаю анекдоти, гумор	*	12,6	14,2
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	33,8	30,9	48,7
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	*	*	18,8
Знаходжу й слухаю/переписую музику, фільми	22,4	24,7	33,4
Граю в комп'ютерні ігри он-лайн	*	*	14,4
Слухаю передачі радіостанцій через Інтернет	*	3,8	6,4
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив	*	*	5,1
Спілкуюся за допомогою спеціальних програм (Скайп)	*	*	11,5
Шукаю інформацію про товари/послуги	14,2	14,7	19,9
Здійснюю покупки он-лайн	2,7	2,6	5,1
Веду віртуальний щоденник, “Живий Журнал”, маю свій сайт	*	1,2	1,8
Знаходжу інформацію на теми сексу, еротики	*	5,3	*
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	2,3	1,5	1,5
Відвідую сайти державних, громадських структур тощо	*	*	10,6

Інше (напишіть)	2,7	0,9	1,1
Не використовую Інтернет	-	4,7	1,3

* Цей варіант відповіді в запитанні того року не надавався

Неважко помітити, що порівняно з 2007 роком відбулися значні якісні зміни у використанні Інтернету. Підвищується загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси користувачів, а також форми та цілі використання Інтернету. Це і ознайомлення з останніми новинами, поточною інформацією; і пошук інформації для навчання/підвищення кваліфікації та інформації за інтересами; користування електронною поштою; спілкування в мережі; пошук інформації про товари/послуги та покупки он-лайн; відвідування сайтів державних, громадських структур тощо. Українці впевнено обирають Інтернет як надійного супутника свого життя, навіть попри кризу.

Входження до всесвітньої інтернет-мережі надає й додаткові можливості активізації зусиль у подоланні наслідків кризи. Потенційно в новітніх ІКТ закладені певні ресурси (недосяжні поза інтернет-мережею), які розширюють способи та засоби розв'язання проблем, породжуваних кризою, та збільшують шанси активно-позитивної адаптації до неї.

Долучення до інтернет-мережі забезпечує:

– пошук роботи (вакансій) через Інтернет, що збільшує ресурси активного самостійного виходу з кризи;

– одержання роботи безпосередньо в мережі за новими професіями, які з'являються з появою Інтернету, що збільшує кількість імовірних видів заробітку, розширюючи індивідуальне поле варіантів подолання кризи (наприклад, веб-дилер, веб-дизайнер тощо);

– здійснення купівлі-продажу товарів через Інтернет, що дозволяє зекономити час та гроші, зокрема на оренду офісу або вартості товару тощо;

– пошук партнерів (замовників), налагодження зв'язків для реалізації своїх інтересів, що збільшує комунікативно-виробничі резерви користувачів;

– організація та розвиток бізнесу (Інтернет – це місце, де можна стартувати з відносно невеликим початковим капіталом);

– оперативний зв'язок через мережу (користування електронною поштою, програмою Скайп економить і час, і гроші);

– збільшення можливостей збирання необхідної інформації, що запобігає імовірним ризикам і негативним наслідкам розвитку подій або мінімізує їх (відстеження різних аспектів розвитку подій для прийняття оптимального рішення), зокрема щодо здійснення певних фінансових, економічних кроків або ризику бути обдуреним несумлінними роботодавцями, продавцями або партнерами тощо;

– можливість просто відпочити, зняти емоційну та психологічну напругу, що збільшує шанси зняття психологічних наслідків впливу кризи (спілкування, гра, заняття улюбленою справою тощо).

Аналіз даних показує, що користувачі досить активно реалізують ці можливості (див. табл. 4). Так, за результатами нашого дослідження, кількість тих користувачів Інтернету, які в мережі знайомляться з останніми новинами, поточною інформацією, в 2009 році порівняно з 2007-м зросла на 8,4%; кількість тих, хто в мережі шукає інформацію для навчання/підвищення кваліфікації зросла на 4,2%; кількість тих, хто користується електронною поштою, зросла на 12,2%; кількість тих, хто шукає інформацію про товари, послуги зросла на 5,2%. У 2009 році 18,8% користувачів зазначили,

що шукають у мережі інформацію про вакансії, можливості працевлаштування, а 10,6% – відвідують сайти державних, громадських структур тощо.

Крім того, Інтернет надає додаткові можливості і відпочити, і поспілкуватися, порадитися з друзями та компетентними особами, що також сприяє подоланню наслідків кризи, активізує індивідуальні адаптивні стратегії, зрештою – урізноманітнює життя.

Так, наприклад, за результатами нашого дослідження, кількість тих користувачів інтернет-мережі, які спілкуються в чатах, ICQ, соціальних мережах («Однокласники», «Вконтакте» тощо) в 2009 році порівняно з 2007 роком зросла на 18,8%; кількість тих, хто в мережі шукає інформацію на теми, які цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо) зросла на 17,8%; кількість тих, хто знаходить і слухає/переписує музику, фільми, збільшилась на 8,7%; кількість тих користувачів, хто просто мандрує по мережі, збільшилась на 5,9%.

Отже, результати дослідження засвідчують, що сучасні інформаційно-комунікаційні технології стали досить потужним інструментом активізації особистіс-них стратегій адаптації до кризи. Не користувачі фактично позбавлені цього ресурсу, що певним чином звужує їхні життєві можливості. Водночас досвід енергійних шанувальників інтернет-мережі переконує, що навіть у важкі часи світових фінансово-економічних потрясінь не слід втрачати надію і опускати руки.

Застосування і вдосконалення цього потужного ресурсу допоможе у будівництві орієнтованого на інтереси людей, відкритого інформаційного суспільства, в якому кожен зможе створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися і обмінюватися ними. В такому суспільстві людина, наполегливо переборюючи щоденні труднощі,

успішніше розвиватиме свої здібності, будівничу активність, підвищуватиме якість життя.

Інтернет відкриває великі можливості в різних сферах буття, але не слід забувати і про те, що ця відкритість приховує й неабиякі загрози безпеці і країни, і окремої особи. Держава й суспільство в контексті реалізації програм національної безпеки країни мають активніше сприяти громадянам як у наданні ширших можливостей долучення до інтернет-технологій, так і в формуванні та дотриманні належної інтернет-культури, що дозволить продуктивніше використовувати можливості мережі та запобігати ймовірним негативним наслідкам.

МІСЦЕ РЕЛІГІЇ В СТРАТЕГІЯХ ПРИСТОСУВАННЯ ДО КРИЗОВИХ УМОВ

Максим ПАРАЩЕВІН,
кандидат соціологічних наук, науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

Питання релігійної належності та релігійних переконань є складним і багатограним. Найчастіше воно розглядається з точки зору міри належності населення до тих чи тих конфесій, інтенсивності релігійного життя (відвідування церков, частота молитовних звернень тощо). Проте соціальні науки мають більше цікавитися значенням релігійної належності для повсякденного життя. Тобто

необхідно зрозуміти, якою мірою належність до тієї чи тієї релігійної організації, чи одна лише наявність релігійних переконань, впливають на безпосередню поведінку особи і соціальних груп, є значущими для формування соціального самопочуття. І одним з аспектів тут може бути те, чи сприяє релігія формуванню почуття безпеки, яке в умовах нинішньої політичної та економічної кризи потрапляє під загрозу.

Звичайно, релігія і сама може бути джерелом небезпеки. Суперечності між прихильниками різних релігій можуть вести до конфліктів різної інтенсивності, до протистояння всередині держави або між державами. Відповідні уявлення поділяє чимала частка населення України. Наприклад, у всеукраїнському опитуванні 2008 року, яке проводилося в рамках міжнародного порівняльного проекту ISSP, ставилося запитання щодо міри згоди з твердженням “в усьому світі релігія переважно є джерелом конфліктів, аніж миру”. Тобто було зроблено спробу з’ясувати думку громадян щодо того, чим є релігії в сучасному світі — джерелом солідарності та об’єднання чи, навпаки, розбрату й протистояння. З’ясувалося, що понад чверть українців (28%) поділяє точку зору, згідно з якою домінуючі у сучасному світі релігійні світогляди не лише різні чи несумісні, вони природно генерують протистояння й конфлікти; 24% наскільки погодилися з цим твердженням, настільки й не погодилися. Втім третина респондентів (32%) вважає релігії джерелом радше миру, аніж конфліктів. Звичайно, негативніше запропоновану тезу сприйняли релігійні особи, хоча й серед останніх кожний четвертий (26%) таки вважає релігії джерелом радше конфлікту; ще стільки ж були в чомусь згодними, а в чомусь ні з запропонованим твердженням (25%), а не підтримали його 34% опитаних. А от нерелігійні особи виявилися дуже критичними і негативно налаштованими — серед них

половина погодилися із переважанням конфліктогенності релігій, тоді як не погодилися 16%.

Проте релігія може бути, навпаки, джерелом розради і полегшення життя. Більш яскраво це проявляється в ті часи, коли суспільство загалом, і окремі його члени зокрема, стикаються з кризовими умовами. Глобальна фінансово-економічна криза, що охопила й українську економіку, є серйозним випробуванням для переважної більшості населення. Люди втрачають роботу, руйнується стабільність їхнього життя, під загрозу потрапили їхні заощадження, зменшуються рівень доходу і купівельна спроможність, а з ними і можливості забезпечення своїх матеріальних і культурних потреб. Перманентна політична криза збільшує розчарування у владі, веде до зневіри у можливості позитивних змін. Відповідно посилюється потреба в забезпеченні безпеки себе та своїх близьких за такої негативної, нестабільної, невизначеної ситуації. І одним зі шляхів такого пошуку безпечного простору може бути активніше звернення до релігії, як через інтенсифікацію участі в діяльності релігійних громад, так і через модифікацію світоглядних переконань і повсякденної поведінки в напрямі їх більшого узгодження з релігійними уявленнями.

Сприяти збільшенню відчуття безпеки в кризових умовах релігія справді може. Адже однією з основних функцій, що вона виконує як у суспільстві загалом, так і в житті окремих людей зокрема, є компенсаторна функція. Змістом свого світоглядно-морального вчення, а також завдяки безпосередній участі у виконанні релігійних обрядів (які можуть мати психотерапевтичний ефект) і в діяльності релігійної громади (через спілкування, взаємопідтримку), релігія здатна полегшувати сприйняття існуючих проблем, давати надію на майбутнє. Наприклад, домінуюче в нашій країні християнство починалося саме із звернення до

найбільш пригноблених і знедолених, пропонуючи пошук розради поза межами жорстокого світу.

Отримані в моніторинговому дослідженні 2009 року Інституту соціології НАН України результати дозволяють представити деякі аспекти функціонування релігії в сучасних кризових умовах. Певною мірою інформацію щодо можливих змін у зверненні до релігії дають відповіді на запитання щодо особистісної зацікавленості в участі в релігійному житті. Зокрема, ми можемо визначити, чи відбулися якісь суттєві зміни в цьому ставленні порівняно із докризовим часом. У нашому опитуванні респондентів просили визначитись із тим, якою мірою особисто для них є важливою така складова життя, як участь у різних релігійних діях (регулярне відвідування богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо). Станом на 2009 рік думки розподілилися більш-менш рівномірно, а саме: 39,5% опитаних заявили, що така діяльність для них або зовсім, або радше не важлива, 35,0% вказали на її більшу чи меншу важливість, тоді як 25,5% не змогли визначитись. Ці результати можна порівняти із розподілом відповідей на аналогічне запитання в одному з попередніх опитувань (омнібусі, що його в 2006 році організував Інститут соціології НАН України). Тобто провести порівняння з опитуванням, яке проходило ще до кризи, в рік, що відзначався сталим економічним зростанням (хоча й був кризовим політично).

І таке порівняння не демонструє якихось суттєвих зрушень в самооцінках важливості релігійного життя. В 2006 році участь в релігійному житті була більшою чи меншою мірою не важливою для 33,7%, а більшою чи меншою мірою

важливою для 37,8% опитаних, тоді як 28,5% не змогли визначитися. Тобто співвідношення думок порівняно із 2009 роком не дуже змінилося (рис. 1).

Рисунок 1

Рис.1. Міра особистісної важливості участі у релігійному житті (регулярному відвідуванні церкви, богослужіннях, дотриманні релігійних обрядів тощо), (2006, 2009 рр., %)

На представленому рисунку добре видно, що рівень зацікавленості в релігійному житті не зріс, хоча цього можна було б очікувати у випадку прийняття гіпотези, що зіткнення із кризовими умовами має збільшувати пошуки розради і безпеки в сфері “вічних” цінностей, в церковній підтримці. Звичайно, ці дані ще не дають підстав для категоричних висновків, оскільки криза триває відносно недовго, і у людей зберігається надія, що вона скоро мине і все стане на свої місця. Тож і швидкого розвертання масової уваги до пошуків захисту у релігії може і не бути. Тобто не виключене збільшення важливості релігійного життя у випадку, якщо тривалість кризи буде значно більшою, ніж усі очікують, і/або вона буде поглиблюватися.

Також цікавим фактом є те, що за оцінками важливості різних складових життя, участь у релігійному житті і в 2006,

і в 2009 роках опинялася на передостанньому місці. Зокрема, в анкетах містилася низка запитань щодо важливості багатьох складових життя (благополуччя дітей, відсутність різкого соціального розшарування, міцне здоров'я, міцна родина, національно-культурне відродження, незалежність в судженнях тощо; загалом 20 різних складових). Ці запитання мали порядкову шкалу і тому можна проводити порівняння їх за середнім балом. І ось в обох розглянутих роках середня оцінка важливості участі в релігійному житті була чи не найнижчою порівняно із середньою оцінкою важливості інших складових (менший середній бал був лише стосовно важливості участі в діяльності політичних партій і громадських організацій).

До того ж висновок про відсутність зв'язку між кризовими умовами і зверненням до релігії в якості компенсатора підтверджується тим, що, за нашими даними, у значимості участі в релігійному житті практично не видно відмінностей при порівнянні між собою груп населення, які різною мірою відчули на собі вплив нинішньої фінансово-економічної кризи.

У дослідженні 2009 року опитані розділилися на 4 групи: 1) тих, для кого вплив кризи є катастрофічним; 2) тих, для кого вплив кризи є досить суттєвим, але не катастрофічним; 3) тих, кого ця криза торкнулася лише трохи; 4) тих, кого вона практично не торкнулася. І ось в цих групах частки тих, для кого участь в релігійному житті є важливою, є практично однаковими, коливаючись в межах близько 35-36% (табл. 1).

Таблиця 1

Міра особистісної важливості участі у релігійному житті в залежності від оцінки впливу на респондентів фінансово-економічної кризи (2009 рік, %)

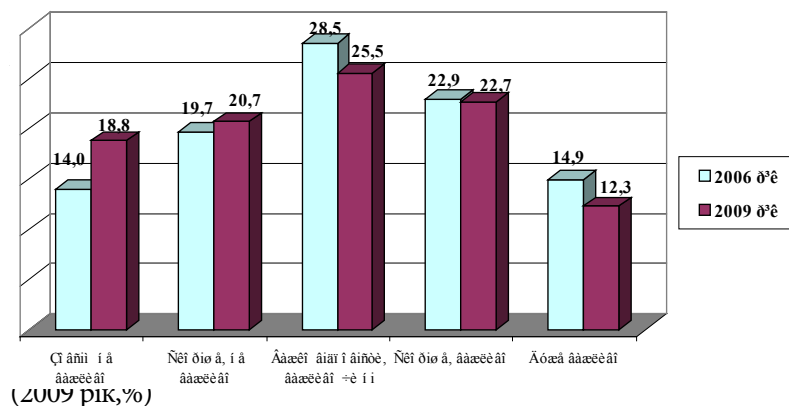
Міра впливу кризи на респондентів	Важливість участі в релігійному житті		
	Не важливо*	Важко відповісти, важливо чи ні	Важливо**
Вплив катастрофічний	36,1	28,4	35,5
Вплив досить відчутний, але не катастрофічний	41,3	24,1	34,6
Вплив невеликий (лише трохи торкнулась)	38,8	25,2	36,0
Можна сказати, що впливу практично не було	28,8	34,3	36,9

*Об'єднані частки тих, хто відповів "Зовсім не важливо" і "Скоріше не важливо"

**Об'єднані частки тих, хто відповів "Скоріше важливо" і "Дуже важливо"

Знову ж таки, варто було очікувати, що орієнтації на релігію будуть збільшуватися мірою збільшення впливу кризи на ту чи іншу людину. Проте нічого подібного ми не спостерігаємо.

Таку ж саму картину ми побачимо, якщо від загальних орієнтацій (важливо-неважливо) перейдемо до реальної поведінки, а саме до практики відвідування релігійних споруд (церков, костьолів, синагог, мечетей тощо). Адже,

Міра впливу кризи на респондентів	Частота відвідування релігійних храмів			
	Раз на тиждень і частіше	Один чи кілька разів на місяць	Один чи кілька разів на рік і рідше одного разу на рік	Зовсім не відвідують
Вплив катастрофічний	10,7	12,2	54,9	22,2
Вплив досить відчутний, але не катастрофічний	9,3	12,7	56,7	21,3
Вплив невеликий (лише трохи торкнулась)	11,4	18,5	50,9	19,2
Можна сказати, що впливу практично не було	13,9	19,4	51,4	15,3

Отже, принаймні поки ми не спостерігаємо значних зрушень в бік посилення релігійності, незважаючи на факти зіткнення із значними загрозами і життєвими труднощами внаслідок загальної кризи. Безперечно, на рівні окремих випадків такі зрушення мають місце, проте вони не стали масовим явищем.

Крім розглянутого вище, варто поглянути на те, а чи можуть релігійні організації взагалі надавати своїм членам духовну, психологічну або матеріальну допомогу, чи здатні допомагати своїм членам у вирішенні життєвих проблем і сприяти їх безпеці? Чи не перетворилися вони лише на свого роду магічні інструменти, до яких звертаються як до спеціалістів з контакту із сакральним?

Для цього використовуємо одне із запитань моніторингового опитування 2009 року, в якому респондентів просили визначити, що вони отримують від належності до релігійних організацій.

Перш за все треба відмітити чималу частку віруючих, які вважають, що вони не належать до певної релігійної общини. Адже в нашому дослідженні фіксувалися наступні співвідношення.

- 71,7% опитаних повідомили, що вірять у Бога;

- із зазначеної вище групи віруючих у Бога 58,7% вказали, що вони належать до певної релігійної конфесії, тоді як 36,0% не зазначили належності до жодної з конфесій;
- із тих, хто назвав себе належним до певної конфесії, 29,2% вказали, що вони не належать до жодної релігійної общини.

Тобто тут маємо прояв давно відміченого в соціології релігії та інших релігіознавчих дисциплінах релігійного індивідуалізму, внаслідок якого віруючі вважають цілком достатнім реалізовувати свою віру не через належність до релігійних об'єднань, а самотужки.

Водночас треба визнати, що належність до певної релігійної общини переважно є корисною для віруючих. Адже лише 17,3% членів таких общин зазначили, що не отримують від неї жодної підтримки (ще 14,7% не змогли визначитися). Решта ж 68,0% мають ту чи іншу користь від такої належності. Причому ця користь є переважно морального плану. Переважна більшість членів релігійних общин (61,0%), отримують від них духовну підтримку. Інші ж можливі варіанти підтримки (матеріальна, підтримка порадами і користь від знайомства з людьми, які можуть надавати допомогу в житті) поширені значно менше (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви належите до певної релігійної общини, то чи надає ця община Вам підтримку у повсякденному житті?” (%)

Варіанти відповідей	%*
Так, надає духовну підтримку	61,0
Так, надає матеріальну підтримку	3,1
Так, надає підтримку корисними порадами	11,5
Так, сприяє спілкуванню з людьми, які можуть допомогти у вирішенні життєвих питань	12,2
Інше	0,2
Не надає жодної підтримки	17,3

Важко відповісти	14,7
------------------	------

*Сума відсотків перевищує 100, оскільки було можливе обрання кількох варіантів відповідей

Можна зазначити, що жінки трохи частіше за чоловіків помічають підтримку з боку своїх общин. Зокрема, серед чоловіків не змогли визначитися у вказаному запитанні 19,3%, тоді як серед жінок 11,9% (відмінності статистично значимі на рівні 0,05). Що ж до змістовних відповідей, то у виборі всіх варіантів підтримки жінки випереджали чоловіків (хоча всі ці відмінності й не є статистично значимими).

Також фіксуються й певні вікові відмінності. Зокрема, в найстаршій віковій категорії (більше 54 років), є найменшою частка тих, хто не зміг відповісти на розглянуте запитання, і найбільшою частка тих, хто відзначив наявність духовної підтримки своєї релігійної групи. В молодших вікових категоріях (18-29 і 30-54 роки) частки невизначених вже не відрізнялися, проте певні відмінності продемонстрували наймолодші віруючі, серед яких виявилася найбільшою частка тих, хто не бачить від своєї групи жодної підтримки (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви належите до певної релігійної общини, то чи надає ця община Вам підтримку у повсякденному житті?” серед різних вікових груп (%)*

Вікові групи	Варіанти відповідей						
	Так, надає духовну підтримку	Так, надає матеріальну підтримку	Так, надає підтримку корисними порадами	Так, сприяє спілкуванню з людьми, які можуть допомогти у вирішенні життєвих питань	Інше	Не надає жодної підтримки	Важко відповісти
18-29 років	49,0	2,0	13,7	10,8	0,0	25,5	17,6

30-54 роки	60,6	3,7	11,4	13,0	0,0	15,9	17,5
55 р. і більше	67,0	3,1	10,7	12,1	0,4	15,6	10,3

*Сума відсотків у кожному рядку може перевищувати 100, оскільки було можливе обрання кількох варіантів відповідей

Водночас можна припустити, що на сприйняття того, надається чи не надається релігійною групою та чи інша підтримка, впливає, так би мовити, первинна налаштованість віруючих, а саме особистісна важливість участі в релігійному житті як такому. Адже остання виявляється чітко пов'язаною із відзначенням корисності належності до релігійної общини. Якщо серед осіб, які відзначили, що участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо) для них не є важливою, 33,3% вважають, що не отримують від своєї релігійної общини жодної підтримки, то серед тих, для кого участь у релігійному житті є важливою, таких лише 9,4%. І навпаки, серед віруючих, для яких участь у релігійному житті є важливою, більше тих, хто відчуває духовну підтримку з боку своєї релігійної групи і тих, кому належність до такої групи допомагає в розширенні кола корисного спілкування (табл. 5). Причому треба зазначити, що такі відмінності зберігаються в усіх виділених нами вікових категоріях. Тобто можна припустити, що особи, для яких релігійна належність є важливою, будуть вже лише внаслідок цієї важливості бачити позитив у своїй належності до тієї чи тієї общини.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви належите до певної релігійної общини, то чи надає ця община Вам підтримку у повсякденному житті?” серед віруючих з різним рівнем важливості участі в релігійному житті (%)*

Міра важливості участі в релігійному житті	Варіанти відповідей						
	Так, надає духовну підтримку	Так, надає матеріальну підтримку	Так, надає підтримку корисними порадами	Так, сприяє спілкуванню з людьми, які можуть допомогти у вирішенні життєвих питань	Інше	Не надає жодної підтримки	Важко відповісти
Не важливо**	51,7	0,8	5,0	1,7	0,0	33,3	14,2
Важко відповісти	52,5	0,8	8,5	9,3	0,0	23,7	16,1
Важливо***	67,7	4,5	15,1	17,2	0,3	9,4	14,5

*Сума відсотків у кожному рядку може перевищувати 100, оскільки було можливе обрання кількох варіантів відповідей

**Об'єднані частки тих, хто відповів “Зовсім не важливо” і “Скоріше не важливо”

***Об'єднані частки тих, хто відповів “Скоріше важливо” і “Дуже важливо”

Хоча тут можна припустити наявність і зворотного зв'язку. Тобто важливість участі в релігійному житті може залежати від отримання чи не отримання підтримки з боку свого релігійного об'єднання. Адже отримання підтримки з боку громади може збільшувати важливість релігійного життя як такого, а відсутність такої підтримки зменшує цю важливість. І, мабуть, у житті реалізуються як перший, так і другий сценарії.

Таким чином можна підсумувати, що поки не спостерігається масового зрушення в бік звернення до релігії в умовах економічної та політичної кризи, і посилення звернення до релігії не стало однією зі стратегій забезпечення власної безпеки. Звичайно, це не означає, що такі зрушення відсутні на рівні окремих людей, проте вони не набули масового характеру. І так само не можна виключати можливості таких зрушень у майбутньому в результаті поглиблення кризи і погіршення умов життя.

Водночас можемо висловити деякі міркування щодо власне адаптивних можливостей релігії в сьогоденні. Можна припустити, що нині такі можливості релігії є значною мірою

обмежені внаслідок кількох причин. По-перше, протягом тривалого часу відбувалася індивідуалізація релігійного життя. Відповідно роль релігійних громад зводилася переважно до ролі звичайного професійного виконавця певних релігійно спрямованих дій (ритуалів, обрядів), і звернення до цих громад має місце лише для здійснення цих обрядів, а не як до поводитирів у повсякденному житті. По-друге, змінився сам підхід домінуючих церков до місця людини в світі. Якщо на початку існування християнства та протягом Середньовіччя основна увага спрямовувалася на потойбічне існування, з домінацією, так би мовити, ідеї “що ти маєш зробити для Бога та Церкви”, то тепер відбулася трансформація в напрямі служіння Церкви саме людині, за принципом “що Церква може зробити для мене в цьому житті”. Внаслідок цього великі релігійні організації стали лише одними з багатьох організацій, що мають забезпечувати комфорт земного існування. І релігія змушена грати на одному полі і за одними правилами з іншими, світськими організаціями. Тож коли ці інші організації не мають відповідей на кризові умови, то не мають їх і релігійні організації.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Микола ШУЛЬГА. Криза як загроза суспільній безпеці.....	7
Андрій ЗОТКІН. Внутрішня національна безпека України: випробування перманентною кризою.....	29

Олена ЗЛОБІНА. Проблеми національної безпеки суспільства в особистісному вимірі.....	44
Олександр РЕЗНІК. Громадянські практики українців за умов кризи.....	64
Наталія БОЙКО. Інтернет як фактор адаптації в умовах кризи.....	78
Максим ПАРАЩЕВІН. Місце релігії в стратегіях пристосування до кризових умов	91

Громадсько-політичне видання

КРИЗА В УКРАЇНІ:
ЗОНИ УРАЖЕННЯ
Погляд соціологів

Упорядник М.О. Шульга

Редактор І.Г. Бойко
Верстка Д.О. Рубіна
Коректор В.М.Гордієнко

Підписано до друку 04.02.2010 р.
Формат 60x90/16
Гарнітура Newton С. Офсетний друк
Ум.-друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк. 6,5
Тираж 2000 прим.
Зам.№ 10 - 22

ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»
02094 м.Київ, вул. Віскозна, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК №2715 від 7 грудня 2006 року

